

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

*«Պատմությունը օր մը մեզ ամենքս ալ պիտի դատե
և ամենուս ալ թերութեանց ու հատկութեանց վրա իր
անաշտ զնիոր պիտի արձակեն»*

(Ա. Զապանյան)

ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Քաղաքական գործունեության ևոր փուլը

Իտալո-թուրքական (1911—12) և բալկանյան պատերազմները (1912—13) նոր կացություն ստեղծեցին թուրքիայում: Այդ պատերազմները զավթողական բնույթ ունեին: Իտալիան, մասնավորապես, ձգտում էր նոր հողեր նվաճել Աֆրիկայում և ամրապնդել իր դիրքերը Միջերկրական ծովում: Բալկանյան պատերազմները մղվում էին բալկանյան երկրների միապետների դինաստիական տների շահերը և ազգայնական բուրժուազիայի նկրտումները բավարարելու համար: Այնուամենայնիվ, այդ պատերազմները օբյեկտիվորեն առաջադիմական դեր խաղացին թուրքական բռնապետության ճիրաններում հեծող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի աշխուժացման տեսակետից: Իտալիայի դեմ մղած պատերազմում թուրքիայի պարտությունը մեծապես նպաստեց բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժմանը: Բալկանյան առաջին պատերազմը, իր հերթին, տրամաբանական ավարտին հասցրեց թուրքական լծից բալկանյան ժողովուրդների ազատագրման գործը: Առաջին բալկանյան պատերազմը, ինչպես ասում էր Վ. Ի. Լենինը, հանդիսանում էր «Ասիայում և արևելյան Եվրոպայում միջնադարի փլուզումը նշանավորող համաշխարհային իրադարձությունների շղթայի օղակներից մեկը»¹:

Արտաքին նպաստավոր պայմանները նոր շունչ ներարկեցին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական ձգտումներին, մանա-

¹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, Երևան, 1979, հ. 23, էջ 44:

վանդ, նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանը, իր իսկ շահերից ելնելով, հանդես էր գալիս «հայկական հարցի» հրահրողի և պաշտպանի դերում:

Մյուս կողմից՝ ներքին քաղաքականության մեջ թուրքական ռեակցիան էլ ավելի էր սեղմում հայ ժողովրդի պարանոցին նկատված օղակը: Բոլշևիկյան «Պրավդան» 1912 թվականի հուլիսի 27-ին գրում էր. «Երիտթուրքերը, առաջին իսկ քայլերից, կարծես դիտավորյալ, սկսեցին իրենցից վանել օտոմանյան կայսրության ժողովուրդների համակրանքը: Նրանք դրսևորեցին թուրքական լիբերալ բուրժուազիայի բոլոր արատներն ու թուլությունները, իսկ մյուս կողմից՝ իշխանության գլուխ կանգնած ռազմա-սպայական կաստայի ամբողջ բռնակալությունը: Խոսքով լիբերալ, գործնականում նրանք լեցուն են ամենաթունդ տեսակի սևհարյուրյակային նացիստալիզմով և անհոգի բուրժուական էգոիզմով... Օտոմանյան կայսրությունում ապրող սլավոնների, հայերի, հրեաների, հույների և այլոց թուրքացման նրանց ձգտումները ընդունել են էլ ավելի կոպիտ և համառ բնույթ, քան Աբդուլ Համիդի օրոք»¹:

Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում Արշակ Չոպանյանը գլխավին նետվեր քաղաքական գործունեության ոլորտը: Որոշակի նպաստավոր պայմանները հուսավառել էին նրան և համոզմունք ներշնչել, թե այդ պահին արտաքին միջամտությամբ հնարավոր էր դրականապես լուծել հայ ժողովրդի ազատագրության գործը: Այդ ժամանակահատվածի ընթացքում Չոպանյանի քաղաքական գործունեության մեջ նկատվում է ավելի շուտ հայրենասեր բանաստեղծի և մշակութային գործչի զգացական մղումներից սնված խանդավառությունը, քան քաղաքական ժանրակշիռ ու խոհուն հաշվենկատությունը:

Մի պահ նա հավատում էր, թե Զրանսիան և Անգլիան գեթ հայության նկատմամբ ունեցած «պարտքին» գոհացում տալու համար պիտի աջակցեն Ռուսաստանին, Արևմտյան Հայաստանի նահանգների նկատմամբ վերջինիս առաջարկած ծրագիրը իրականացնելու գործում: Հավատում էր ու լարված գործունեություն ծավալում այդ ուղղությամբ Լոնդոնում և Փարիզում: Այդ մասին 1912 թվականի աշնանը Չոպանյանը գրում է Լեոյին. «Կը հու-

¹ Հստ «Геноцид армян в османской империи» գրքի, Երևան, 1966, էջ 222.

տանք, որ Ֆրանսիա և Անգլիա աջակցեն ռուսին, և երեքը միասին ազատեն Թրքահայաստանը: Հավանական է, որ արդյունքը ըլլա հայկական կիբանան մը՝ Ռուսիո հովանավորութեան տակ, — ինչ-որ լավագույն լուծումը պիտի ըլլար»¹: Հետաքրքրական է, որ նույն այս նամակում, Չոպանյանը հայտնում է հնարավոր գանգվածային ջարդերի վերաբերյալ իր նախազգացումը և տոտում, թե ինքը համապատասխան աշխատանք է տանում ֆրանսիական իշխանութիւնների մոտ, դրանք կանխելու համար: «Կարծեմ թե, — ավելացնում է Չոպանյանը, — տրված ըլլալով Ռուսիո բռնած դիրքը... իսկական կոտորած տեղի չպիտի ունենա: Ուրիշ հարց, եթե եվրոպական ընդհանուր պատերազմ տեղի ունենա, այն ատեն ահավոր կըլլա կացութիւնը, բայց շեմ կարծեր, որ տեղի ունենա այդպիսի պատերազմ մը, որուն հետևանքները ամբողջ մարդոցը համար կրնան սարսափելի ըլլար»:

Չոպանյանի քաղաքական հայացքների համար, սակայն, ամենահատկանշականը նրա սկզբունքային և անդրդվելի կողմնորոշումն է դեպի Ռուսաստանը: 1913 թվականի սկզբներին վիկտոր Բերարին ուղղված նամակում Չոպանյանը գրում է. «Ըստ իս ապերախտութիւն պիտի ըլլար հայու մը համար՝ շրնդունիլ այն բարոյական ու նյութական օգուտը, զոր իր ցեղին մեկ ստվար մասը ունեցած է ռուս կառավարութեան հովանւոյն տակ և ռուս ազգին հետ իր շփման մեջ... Ռուսիա կոչված է գերակշիռ դեր մը կատարել հայկական հարցին լուծման մեջ, ինչ ձևով ալ ըլլա այդ լուծումը»²: (Ընդգծումը իմն է — Կ. Դ.):

Այս կամ այն էտապում, մասնավորապես Կիլիկիայի հարցում, նա առանձին հույսեր է կապում Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի հետ, հետո հուսախաբվում բավականին արագ, բայց Ռուսաստանի նկատմամբ կողմնորոշման հարցում Չոպանյանը մինչև վերջ մնում է կայուն և ամուր դիրքերի վրա: Փարիզյան իր հետաստանից նա ձգտում է միջոցներ գտնել ազդելու Պետերբուրգի կառավարութեան վրա և համապատասխան թղթակցութիւն է փարում զանազան հայ և ռուս գործիչների հետ:

1912 թվականի նոյեմբերի 12-ին նա գրում է դումայի անդամ Մ. Պապաջանյանին. «Անհրաժեշտ է ռուս կառավարական շրջանակներուն մեջ արմատապես ջնջել այն հակակրութիւնը, որ

¹ ԳԱԲ, Լեոյի ֆոնդ, № 38/1:

² «Մշակ», 1913, № 34:

հայոց հանդեպ կտիրե՝ հիմնվելով սխալ հասկացողութեանց և սուտերու վրա: Թրքահայաստանը ամբողջ այժմ ուսին գալստյան կսպասե, ուսեն կը հուսա իր ազատումը: Պետք է ջանանք, որ ոուր շուշացնե Թրքահայաստանի մեջ իր մուտքը: Այդ որոշված բան է, որ մը չէ, որ մը պիտի կատարվի. եվրոպական տեղություններն ալ... համակերպված են այդ ծրագրին: Արդ, քանի որ անխուսափելի է այդ, և թրքական ռեժիմին բաղդատմամբ ուսական հովանավորութիւնը անհունապես նախընտրելի է, մենք պետք է ջանանք, որ շուտ կատարվի այդ մուտքը: Այժմ, որ սարսափ կը տիրե Թրքահայաստանի մեջ և ջարդի երկյուղ կա ամեն օր, ինչո՞ւ ոուր գեթ քիչ մը զորք շմացնի հոն՝ գոնե կոտորածի առաջըն առնելու համար»¹:

Հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաև Չոպանյանի և ուսական կառավարութեան մինիստր Միլլուկովի միջև փոխանակված նամակները, որոնք վերջինս տպագրութեան է հանձնել «Речъ» թերթում: Չոպանյանը պնդում է, որ Ռուսաստանը շահամանափակվի միայն վեց վիլայեթներով, այլ կցի նաև Կիլիկիան: «Հարցի ամենալրիվ և հիմնական լուծումը Հայաստանի ավտոնոմիան է, վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հովանավորութեան տակ... Դուրս գցելով Կիլիկիան ավտոնոմ Հայաստանից, կամ Հայաստանի ավտոնոմիան անկարելի համարելով հայերի թվի պակասութեան շնորհիվ, Սվրոպան սանկցիա տված կը լինի թուրքերի ոճրագործութիւններին և կը դառնա նրա գործակիցը»: Այդ ինքնավարութիւնը ըստ Չոպանյանի բնավ «չի նշանակում մյուս ազգերի ճնշում, այլ, ընդհակառակն, ազակցութիւն նրանց մտավոր կուլտուրական բարձրացմանը»²:

«Անահիտի» հրատարակութիւնը դադարեցնելուց հետո Ա. Չոպանյանը աշխատակցում է հիմնականում Պոլսի «Բյուզանդիոնին» և Թիֆլիսի «Մշակին»: «Բյուզանդիոնում», բնականաբար, նա քաղաքական հարցեր չի շոշափում, բավարարվում է միայն մշակութային և կրթական թեմաներով: Հասկանալի է Չոպանյանի հողվածաշարքը կեդրոնական վարժարանի վիճակը բարելավելու վերաբերյալ: Թեպետ նա բացահայտ չի ասում, բայց այդ հողվածների նպատակը միանգամայն հստակ է: Արև-

¹ Նամականի, էջ 112:

² «Հորիզոն», 1915, № 55: Հիշյալ նամակների լրիվ տեքստը տե՛ս «Մշակ», 1915, № 54, և № 108:

մտահայ մտավորականութեան երբեմնի վառարանին նոր շունչ հաղորդելը, որի պահանջը նա դնում է, կոչված էր ազգային-աղատագրական պայքարին նոր, վարդացած ուժեր հասցնելու։ «Մշակը» արտոնյալ պայմաններով (3,5—4 կոպեկ հոնորար յուրաքանչյուր տողին, մինչդեռ ուրիշ հեղինակների վճարում էր 2—2,5 կոպեկ) հրավիրում է նրան աշխատակցութեան¹։ Այստեղ Չոպանյանը համեմատաբար աղատորեն արտահայտվում է հուզող քաղաքական հարցերի մասին, առաջ քաշում իր տեսակետներն ու առաջարկություններ անում։

Առաջին իսկ առիթով նա քննադատում է թուրքական կառավարութեան հերթական խաղերը, որ ձեռնարկվել էին արևմտահայ հասարակական կարծիքը բթացնելու և խաբելու համար 1912 թվականի վերջերին։ Հայերի մեջ նկատվող աշխուժությունից անհանգստացած կառավարությունը ինքն է փորձում բանակցություններ վարել որոշակի խավերի հետ։ Չոպանյանը «Մշակի» միջոցով զգուշացնում է, որպեսզի Պոլսի հայերը խուսափեն կառավարութեան հետ գլուխ գլխի հարցը կարգադրելուց։ «Ինչպես կիմանամ,— գրում է նա,— Պոլսի հայ աղաներու շրջանակներեն ոմանց մեջ ձգտումներ կան թուրքին հետ գլուխ գլխի խնդիրը փակելու, և «լուսարձակ» ու «Ժամանակ» թերթերը այդ ձգտումին արձագանք կը հանդիսանան, անգիտակից գործիքները դառնալով դավի մը, որուն արդյունքը պիտի ըլլա, եթե հաջողի, հայկական դատին սպանումը... նույնիսկ Աղանայի կոտորածին ու այս վերջին սահմանադրական շորս տարիներուն շնական կատակերգությունեն հետո. թուրք կառավարութեան բարչացակամութունեն որևէ արդյունք սպասող մեր միամիտ հայրենակիցները շատ լավ պիտի ընեին, եթե, երբ դեռ ուշ չէ, ետ քաշվին այդ սխալ ճամփեն»²։

Թեպետ, ինչպես նշեցինք վերը, այս շրջանում Չոպանյանի գործունեութեան մեջ հատկանշական էր զգացական տարրի գերակշռությունը, այնուամենայնիվ մի շատ և կարևոր կենսական հարցում նա գրեկորում է բոլոր հանգամանքները սառնասրտորեն կշռադատող քաղաքական գործչի ձեռնահասութուն։

1913 թվականի գարնան սկզբներին Չոպանյանը նամակներ է ստանում ռամկավար գործիչներից, որոնցում նրան հայտնում են,

¹ Տե՛ս Համբ. Առաքելյանի՝ Արշակ Չոպանյանին ուղղված նամակը, գրված 14/27 փետրվարի, 1913 թ., ԳԱԹ, ԱԶԾ, I բաժին, № 666։

² «Մշակ», 1913, № 3։

Թե Կիլիկիայում շուտով ապստամբութիւն պետք է բռնկի: Մարտի 20-ին Չոպանյանը անհապաղ պատասխան նամակ է գրում Լևոն Մկրտչյանին: Նա գտնում է, որ ապստամբութեան համար պայմանները խիստ աննպաստ են: Չոպանյանը հաշիվ է առնում, որ բալկանյան պատերազմը մոտենում է իր ավարտին, իսկ այդ պարագայում ապստամբները մեն-մենակ կմնան կառավարութեան դեմ և արդյունքը կարող է միայն զանգվածային շարժը լինել: Չոպանյանը պնդում է հրաժարվել այդ մտքից. «Իմ խիղճը ինձի չի ներեր՝ այսպիսի պայմաններու մեջ՝ հոս Փարիզ նստած՝ «քալեցեք» ըսել, երբ հետևանքը կրնա այնքան զարհուրելի ըլլալ», — գրում է նա: Նամակագիրները Չոպանյանին պարզապես իտարում են, թե իբր ամեն ինչ պատրաստ է ալքստամբութեան համար՝ զենք, զինամթերք, մարտական ջոկատներ, ժողովրդի տրամադրութիւնը և այլն, որպեսզի նրա օգնութեամբ որոշ դրամ կարողանան հանգանակել: Այդ պայմաններում, պատահական չէ, որ Չոպանյանը, թեպետ ստիպված, բայց իր անձը տրամադրում է գործին: Նա գրում է. «Ըրի ինչ որ կրնայի՝ ետ կեցնելու համար, բայց եթե այլևս անխուսափելի է, եթե պիտի պայթի գործը քիչ օրեն, ես իմ պարտքս պիտի կատարեմ: Թե պիտի շարունակեմ դրամ գտնելու համար ջանքերս և թե դիվանագիտական դիմումներ, լրագրութեան մեջ հրատարակութիւններ և այլն, և այլն, պիտի ընեմ, ինչքան որ կրնամ: Երբ ազգի մը գրոշակը engage եղած է, այլևս համաձայն կամ անհամաձայն ըլլալու խնդիր չի մնար, պետք է օգնութեան հասնիլ, որպեսզի գրոշակին պատիվը փրկվի»¹:

Չոպանյանը իրոք լայն գործունեութիւն է ծավալում իր նախագծած ծրագրով, բայց շատ շուտով իր համար էլ պարզ է դառնում, որ ձեռնարկվածը սոսկ արկածախնդրութիւն է: Արդեն ապրիլի 9-ին Նույն հասցեով գրված իր նամակում Չոպանյանը կտրականապես պահանջում է կասեցնել շարժում ստեղծելու որևէ փորձ, նորից զգուշացնելով, որ նման արկածախնդրութեան հետևանքը միայն Կիլիկիայի և ամբողջ Հայաստանի հայութեան կոտորածի համար առիթ հայթայթելը կարող է լինել²:

¹ ԳԱԹ, Միքայել Կյուրճյանի ֆոնդ, Ա. Չոպանյանի նամակը Լևոն Մկրտչյանին, 20 մարտի, 1913 թ.:

² Նույն տեղում, Ա. Չոպանյանի նամակը Լ. Մկրտչյանին, 9 ապրիլի 1913 թ.:

1913 թվականին ստեղծվում է Ազգային պատվիրակութիւնը Պողոս Նուպարի գլխավորութեամբ, որի հրավերով էլ Ա. Չոպանյանը ստանձնում է պրոպագանդայի մարմնի ատենադպիրի պարտականութիւնները: Նույն շրջանում (հունիսի 2-ին), ֆրանսիական պետական գործիչ Դրնի Քոշենի նախագահութեամբ հրատարակւոյին մի հավաքույթում, Չոպանյանը ֆրանսերէն բանախոսում է «Le peuple arménien» («Հայ ժողովուրդը») թեմայով: Քիչ անց այդ բանախոսութիւնը հրատարակվում է առանձին գրքուկով, ինչպես նաև «Pour les peuples d'Orient» հանդեսում:

1913 թվականի աշնանը Գրիգոր Զոհրասի նախաձեռնութեամբ, Պոլսահայ մտավորականութիւնը որոշում է, առնել Չոպանյանի գրական և հասարակական գործունեութեան քսանհինգամյակը: Կազմվում է բազմականին ծանրակշիւ մի հանձնաժողով. Եղիշե Դուրջան՝ պատվավոր նախագահ, Զավեն պատրիարք՝ նախագահ, Գրիգոր Զոհրաս՝ ատենապետ, դ-ր Սերթլլյան՝ ատենադպիր, անդամներ՝ Ռուբեն Զարդարյան, Սիպիլ, Բյուզանդ Քեչյան, Տիրան Քելեկյան և այլն: Չոպանյանը, որ այդ ժամանակ արդեն ձեռնարկել էր «La Roseaie d'Armenien» («Վարդենիք Հայաստանյայց») հատորի ապագրութիւնը և խստորեն ծանրաբեռնված էր նաև այլազան գործերով, խնդրեց հետաձգել ատնակատարութիւնը մի քանի ամսով: Նա մտածում էր 1914-ի ամռանը մեկնել Պոլիս, մասնակցել հոբելյանական հանդեսին, ապա ուսումնասիրութիւնների համար անցնել Արևմտյան Հայաստան և Թիֆլիս: Վրա հասած պատերազմը, սակայն, խառնեց բոլոր ծրագրերը:

Չոպանյանը համաշխարհային առաջին իմպերիալիստական պատերազմը գնահատում էր այն դիրքերից, որոնցից հարցին մոտենում էր Ֆրանսիայի և Անգլիայի տիրող բուրժուական հասարակական կարծիքը: Նրա համար այդ պատերազմը ազատութեան և դեմոկրատիայի պատերազմն էր դերմանական միլիտարիզմի դեմ: Նա չէր կարողանում տեսնել, որ պատերազմին մասնակցող բոլոր տերութիւններն էլ հետապնդում էին իրենց սրբուն՝ դավթողական, իմպերիալիստական շահերը: Բայց Չոպանյանը, ի տարբերութիւն լիբերալ և շովինիստական բուրժուազիայի ձայնափողերի, չէր կեղծում, չէր ձգտում թաքցնել իրական նպատակները դեմոկրատիայի և ազատութեան անունից: Ելեղվող լուրերների քողի հետևում: Նա անկեղծորեն հավա-

տում էր Ռուսաստանի, Ծրանսիայի, Անգլիայի ազատագրական միսիային: Հավատում էր, մանավանդ, այն պատճառով, որ Գերմանիայի և նրա դաշնակից Թուրքիայի նկատմամբ Անտանտայի, մասնավորապես Ռուսաստանի հաղթանակի հետ որոշակի հույսեր էր կապում նաև իր ժողովրդի ազատագրության շահերի տեսակետից: Եվ վերջին կետում Չոպանյանը ինչ-որ շափով իրավունք ուներ: Ռուսաստանը թիպետ պատերազմում իմպերիալիստական շահեր էր հետապնդում, բայց Արևմտահայաստանի կցումով օբյեկտիվորեն առաջադիմական դեր պիտի կատարած լիներ:

Ահա թե ինչու սկսած պատերազմը նա անվանում է «ազատարար, լծակտոր, փրկարար պատերազմ»¹: «Բայց պետք չէ մոռնալ, որ այս պատերազմը, — գրում է Չոպանյանը 1914 թվականի նոյեմբերին, — ուս-գերման պատերազմ մը չէ, երկու ազգի միջև տեղի ունեցող և աշխարհակալությունը միայն իրեն նպատակ ունեցող պատերազմ մը չէ, ասիկա պատերազմ է եվրոպական երկու խմբակցությանց միջև ու երկու քաղաքական աշխարհայացքներու միջև... Գաղափարի պատերազմ մըն է ասիկա»²:

Չոպանյանի քաղաքական հայացքների համար, որոնց ուղև ու ծուծը կազմում էր թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրության գաղափարը, անընդունելի և անբացատրելի էր համաաշխարհային առաջին իմպերիալիստական պատերազմի դեմ պրոլետարիատի դասակարգային դիրքերից տարվող արդարացի քրննադատությունը: Նույն նկատառումներով էլ, տարիներ հետո, անդրադառնալով հասարակական գործիչ, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի բարեկամ տիկին Սևոինի գործունեությանը, Չոպանյանը գրում էր. «Այդ ահավոր շրջանին (առաջին համաաշխարհային պատերազմի — Կ. Գ.) Սևոին կարտահայտեր գաղափարներ, որոնց համաձայն չէի կրնար ըլլալ: Ան բոլոր կառավարությունները հավասարապես պատասխանատու կը նկատեր աղետին և փոխանակ իր երկրին հաղթությունը ցանկալու և անոր նպաստելու, պատերազմին դադարիլը միայն կը ցանկար»³:

¹ «Մշակ» 1914, № 234:

² Նույն տեղում, № 261:

³ «Անահիտ», նոր շրջան, Ա տարի, 1929, թիվ 2, էջ 67:

Քաղաքական դիրքորոշումը պայմանավորում էր նաև Չոպանյանի աշխույժ գործունեությունը, հատկապես 1914 թվականի երկրորդ կեսում, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի օգտին: Նա այդ երկրներում բնակվող հայ երիտասարդությանը կոչ է անում մտնել բանակի շարքերը, ողջերթի խոսքեր է ասում ֆրանսիական զորամասերի կազմում ռազմաճակատ մեկնող հայ պիլոտներին, պահանջում է «ամեն ինչով օգնենք ռուս զորքին»¹: Ֆրանսիական «Le Gaulois» թերթում Դընի Քոշենին ուղղված բաց նամակ է տպագրում: Հայկական հարցի մասին բանախոսություններով հանդես է գալիս ֆրանսիական զորամասերի առջև պատերազմական գործողությունների շրջանում, ինչպես նաև Բորդո, Մարսել, Նանտ, Բերգ, Ռոշֆոր և այլ քաղաքներում:

1914 թվականի վերջերին, մասնավորապես կոլկասյան ճակատում ռուսական բանակի հաջողություններից ոգևորված, Արշակ Չոպանյանը նորից փորձում է կենդանություն տալ «կիլիկյան երազին»: Մի առիթով Չոպանյանը գրում է. «Թրքահայ հարցին, ավելի ճիշտ՝ «հայ ազգային դատին» հնարավոր լավագույն լուծումը կիլիկյան ապստամբությամբ մը հայ պետության մը կորիզին ստեղծման մեջ միայն կը տեսնեի»²: Սա վերաբերում է դարասկզբի իր գործունեությանը, երբ, վերակազմյալ հնչակյանների հետ համախոհ, նա իրոք նման երազ էր փայփայում, ավելին՝ համապատասխան, բայց ապարդյուն, փորձ էր արել՝ ապահովելու ֆրանսիական կառավարության աջակցությունը: Հետագայում, մանավանդ երիտթուրքերի և դաշնակցության գրկախառնումից հետո, Չոպանյանը հրաժարվել էր այդ ծրագիրը հետապնդելուց: Ինչպես տեսանք, 1913 թվականի գարնանը, նա ինքն առաջինը պահանջեց կասեցնել որևէ արկածախնդրական շարժում կիլիկիայում: 1914 թվականի վերջերին և 1915 թվականի սկզբներին, սակայն, հաշվի առնելով արտաքին նպաստավոր պայմանները, Չոպանյանը աշխատանք է տանում նույն հարցը հաջողացնելու համար: Ընդամին, նրա կարծիքով, պետք էր հենվել երեք ուժերի՝ Ֆրանսիայի, Անգլիայի և հատկապես Ռուսաստանի վրա: «Նույնիսկ եթե էրգրումեն մինչև Միս ռուսը գրավե և պարզապես կցե, նորեն հայուն»

¹ «Մշակ» 1914, № 276:

² «Անահիտ», նոր շրջան, 2 տարի, 1935, թիվ 3—4, էջ 31:

համար շատ լավ է, — գրում էր նա վերակազմյալ հնչակյան Վահե Արզույանին: ... Ամեն բանի մեջ հայր, ու նույնիսկ Կիլիկիո շարժման ծրագրին մեջ, նախ ուսին դիմելու է»¹:

Չոպանյանի դժբախտությունն էր, որ քաղաքականության մեջ նա այդ շրջանում առավել ելնում էր ղգացական տարրից, երբեմն շափից ավելի հավատ ընծայելով այս կամ այն պետական գործչի «հայասիրական» հայտարարություններին: «Կիլիկյան երազը» իրականում էլ միայն երազ էր ու դատադարտված էր մնալու էթերային ցանկությունների ոլորտներում: Չոպանյանը ստացավ ֆրանսիական իշխանությունների բացարձակ ժխտական պատասխանը²: Նման բախտ վիճակվեց նաև 1915 թվականի սկզբներին նրա լոնդոնյան սուաքիությունը, ուր նա մեկնել էր կառավարության և, մասնավորապես, լորդ Բրայսի հետ բանակցություններ վարելու:

Հայ ժողովրդի կյանքում վրա է հասնում ահավոր 1915 թվականը: Դաժան հարվածը հոգեկան ծանր տառապանքներ է պատճառում Արշակ Չոպանյանին: «Հրեշային ոճիրը դիս ցավատանջորեն կը մորմոքեցնե, բայց չի հուսահատեցնե»³, — գրում է նա 1915 թվականի դեկտեմբերին: Ոգու արիության, հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ բուն հավատի առկայությունը Չոպանյան գործչի անկասպտելի հատկանիշն էր: Նա, այո, սգում էր ժողովրդի ու մտավորական սերունդի անդառնալի կորուստը: Սրտահույզ խոսքերով էր ոգեկոչում Չոպանյանը իր գրչակից ընկերների թարմ հիշատակը. «Չարդարյան, որուն շքեղ ու մշտադալար գործը հայ երկնքին արևով լեցուն զմայլելի վարդենիի մը պես կը թրթոար ու կը շողար, թարմ ու բուրումնավետ, երբ աշխարհի զեղեցկությունը կը տարփողեր, առույգ ու վճիտ, ու կարմիր՝ նույնիսկ երբ ցավը կը երգեր. Եսրճանյան, որուն քերթությունը, ուր նարեկացվո մը մոայլ ու հզոր հանձարը կը փայլատակեր, կարծես անտառ մըն էր, ուր ցավատանջ ցասման հողմը կը մոնչեր ահագնագանչ, և ուր եղերական լույսի մը տակ խավարին դեմ մարտնչող ասպետները դյուցազնության երիվար-

¹ ԳԱԹ, Անդրանիկ Անդրեասյանի ֆոնդ, Արշակ Չոպանյանի նամակը Վահե Արզույանին, 1914 (դեկտեմբերի վերջերը): Եվ, որոշ տարրերակով, նամականի, էջ 120—121:

² Տե՛ս նույն տեղում, Ա. Չոպանյանի նամակը Վ. Արզույանին, 1914, 7 դեկտեմբերի:

³ «Հորիզոն», 1916, № 21:

ներուն վրա երգելով կը սուրային. վարուժան, մեծ ու ճոխ ու
բազմազան քերթող, որուն արույրե շրթներէն հայ Հյուզոյի մը
փառազոշ շեփորը կը որոտար»¹: Եվ այդ փայլուն համաստեղու-
թյան «բուն հանցանքն այն էր, որ հարադատ ու մեծարժեք հա-
յեր էին, ազգին հոգեկան ուժին վառարաններն էին, ազգին
սպագա վերածնութեան սյուներն ըլլալ կոչված էին»²:

Միևնույն ժամանակ, սգալուց առավել, Ա. Չոպանյանը պա-
հանջում էր գործել. մեկ կողմից՝ մերկացնելու համար ոճրագործ-
ներին, կյուս կողմից՝ փրկելու համար մնացորդը:

1915 թվականի նոյեմբերի 18-ին հանդես գալով Փարիզի
ամերիկյան ակումբում, նա հատակորեն և անվերապահօրեն
ցույց է տալիս ոճրի իսկական հեղինակներին: Դա մի ամբողջա-
կան դադանի ծրագիր էր, ասում է նա, որի առաջին գործադրու-
թյունը ներկա դարում կազմակերպեցին երիտթուրքերը Ադանա-
յում դեռ 1909 թվականին, իսկ 1915 թվականի աղետը նույն
ծրագրի վերջին արարվածն էր³: Այդ տեսակետը նա ավելի
հասակ ձևակերպում է 1918 թվականի հունվարի 17-ին կարդա-
ցած իր մի բանախոսութեան մեջ, որը տեղի ունեցավ Սորբոնի
մեծ ամֆիթատրոնում, «L'Effort de la France et de ses Alliés»-ի
նախաձեռնութեամբ: Չոպանյանն ասում է, որ 1909 թվականին
Ադանայում երիտթուրքերը «ձեռքերնին կը վարժեցնէին ի հաշիվ
սպագա ամբողջական գործադրութեան այն ծրագրին, զոր հղա-
ցած էին իշխանութեան գլուխ անցնելէն իսկ, որովհետև որոշա-
պես սպացուցված է, թե այդ կարծեցյալ ազատականները իրենց
դադանի հավաքումներուն մեջ ծրագիրներ կը պատրաստէին ոչ
թուրք տարրերը թրքացնելու կամ ջախջախելու համար: Այս
համաշխարհային պատերազմը, զոր կը փափաքէին և որուն մեջ
իանդավառութեամբ նետվեցան Գերմանիո հտեկն, անոնց պա-
տեհ առիթ մը թվեցավ իրենց կանխորոշ ծրագիրը լիովին իրա-
կանացնելու, և Գերմանիա քաջալերեց դանոնք գործադրել այդ
հսկա ոճիրը»⁴: Նույն, 1915 թվականի ամռանը և աշնանը նա
դուրժուն աշխատանք է տանում աղետյալ զանգվածներին ու
նշանավոր մտավորականներին փրկելու ուղղութեամբ: Չոպան-
յանը կոչով դիմում է կովկասի և արտասահմանի հայութեանը.

¹ «Վերածնունդ», 1917, թիվ 5—6, էջ 137:

² Նույն տեղում, էջ 135:

³ «Հորիզոն», 1916, № 14, 15:

⁴ «Վերածնունդ», 1918, թիվ 8, էջ 171—172:

«Ամեն ձևով, ամեն միջոցով աշխատենք կորուստի փրկել թուրքահայության մնացորդները երկրին մեջ ու երկրեն դուրս. այդ է էականը»¹: Բազմաթիվ դիմումներ է նա կատարում եվրոպական զանազան կառավարությունների ու ազդեցիկ մտավորականների հասցևով, փորձելով նրանց միջամտությամբ աքսորից վերադարձնել նշանավոր մտավորականներին:

Հետաքրքրական է հետևյալ դեպքը: 1939 թվականին «Արինճ» Մուրադ-Ռաֆայելյան նախկին սանուց միության «Տեղեկատու» ամսաթերթը նշում է, որ Իսպանիայի Ալֆոնս XIII թագավորը 1915-ին ջանքեր է կատարել Դանիել Վարուժանին փրկելու համար: Ամսաթերթը հետաքրքրվում է, թե ո՞վ է արդյոք դիմել թագավորին և հայտնել Վարուժանի անունը: Այս առիթով Արշակ Չոպանյանը գրում է. «Մեկե ավելի դիմումներ պետք է եղած ըլլան: Ես գոնե ատոնցմե մեկը որոշ գիտեմ, դեռ պահած ունիմ պատճենը այն խնդրագրին, զոր այդ օրերուն մեզի հասնող լուրերուն առթած մղձավանջային անձկության մեջ ուղղեցի Ալֆոնս ԺԳ թագավորին. նամակե ավելի հուշագիր մըն էր, ուր թված էի աքսորի դրկված հայ մտավորականներուն անունները, անոնց մեծագույններուն բացառիկ արժեքը մատնանիշ ընելով և իրմե խնդրելով միջամտել այդ քաղաքակրթական արժեքները կորուստի ազատելու համար»²:

1916 թվականի ապրիլի 9-ին, Արշակ Չոպանյանի նախաձեռնությամբ և եռանդուն ջանքերով, Սորբոնի մեծ ամֆիթատրոնում պատկառազգու ժողով է կազմակերպվում, որը բողոքում է հայկական զանգվածային կոտորածների դեմ: Ժողովի նախագահն էր Ֆրանսիայի պառլամենտի նախագահ Պոլ Դեշանելը: Բանախոսների թվում էին Անատոլ Ֆրանսը և հանրային կրթության մինիստր Պենլըվեն: Ժողովի նյութերը առանձին գրքույկով հրատարակում է «Փարիզի հայ մտավորական միությունը», որի հիմնադիր ու գործուն անդամներն էին Ա. Չոպանյանը, է. Շահինը, Տ. Ալեքսանյանը, Պ. Քոլոլյանը և ուրիշներ: «Միությունը» կազմակերպում է բազմաթիվ գրական ու քաղաքական հավաքույթներ, ֆրանսերեն լեզվով գրքույկներ է հրատարակում՝ նվիրված հայկական հարցին և մշակույթին: Այդ գրքույկներից մեկը պարունակում է աշուղ Զիվանու լավագույն

¹ «Մշակ», 1915, №№ 262, 263.

² «Անահիտ», նոր շրջան, Գ տարի, 1931, թիվ 1—2, էջ 165.

երգերի թարգմանութիւնները, որ կատարել էր Արշակ Չոպանյանը: Սորբոնի ժողովի մասին Չոպանյանը գոհունակութեամբ գրում է Լեոյին. «Սորբոնի ցույցը հոյակապ եղավ, շատ գոհ եմ, բայց դեռ շատ բան կա ընելու, և ուժերս հազիվ կը բավեն»¹:

1916 թվականին, ընդունելով աշխատակցելու վերաբերյալ Թիֆլիսի «Հորիզոնի» առաջարկութիւնը, Ա. Չոպանյանն առաջին իսկ առիթով ճշտում է իր քաղաքական հայացքները: Նա դատաւարտում է ազգայնական կուսակցութիւնների գործելակերպը, մանավանդ, ազատագրական պայքարում նրանց դրսևորած անօգնականութիւնը, որը, նրա կարծիքով, անմիաբանութեան հետևանք էր: Մեկ անգամ էլ, նույն առիթով, Չոպանյանը հռչակում է իր հավատո հանգանակը, որ մշակել էր դեռ դարասկզբին. «Կուսակցութիւնը, որուն կը պատկանիմ, կը կոչվի «հայոց ազգ», և մինչև որ հայկական ճգնաժամը չվերջանա, մինչև որ հայոց հարցը չլուծվի, պիտի շղարհիմ մեր ազգային գործունեութեան մեջ կուսակցական կոնվիկն դեմ կուլելի և մեր դատին բարեհաջող լուծման համար մեր ազգին բոլոր ուժերուն միացման անհրաժեշտութիւնը քարոզելի»²: Ավատական Թուրքիայի կարգ ու սարքի դեմ բարձրացող հեղափոխական բուրժուազիայի, որ իր դասակարգային շահերը նույնացնում էր ամբողջ ազգի շահերի հետ, գաղափարախոսի հավատո հանգանակն էր դա: Այն պահպանում էր իր գոյութիւնը և իմաստը, որովհետև հիմնական հարցը՝ ազգային-ազատագրական շարժումը, պահպանում էր իր բնույթը և շէր հանգել լուծման:

Չոպանյանի քաղաքական հայացքների բովանդակութեան տեսակետից միանգամայն բնական էր այն գոհունակութիւնը, որով նա ընդունեց Ռուսաստանում ցարիզմի տապալման լուրը: «Ցարականութեան անկումը, հսկա Ռուսիո ազատագրումը, այս պատերազմին հոյակապ արդյունքներին մեկն է»³, գրում է Չոպանյանը Փարիզի «Վերածնունդ» հանդեսում, որին նա սկսել էր աշխատակցել: Նույն շրջանում Վալերի Բրյուսովին ուղղված մի նամակում նա գրում էր. «Ազատութեան մտաքը Ռուսաստան... պատմութեան մեծագույն և երջանկագույն իրադարձութիւնն է ֆրանսիական հեղափոխութիւնից հետո»⁴: Նույնպէս բնական

¹ Նամականի, էջ 129:

² «Հորիզոն», 1916, № 21:

³ «Վերածնունդ», 1917, թիվ 1, էջ 13:

⁴ Ըստ «Աշխարհ», թիւթի, 1968, 3 օտոբրիւի:

պետք է գտնել, որ Չոպանյանը հուշս էր կապում, թե Ռուսաստանում հաստատված ժամանակավոր կառավարութիւնը մինչև հաղթական վախճանին կհասցնէր պատերազմը, քանի որ դաշնակիցների հաղթանակի մեջ նա առաջին հերթին տեսնում էր Թուրքիայի պարտութիւնը և հայկական հարցի լուծման հնարավորութիւնը: Այստեղից էլ Չոպանյանի անհամաձայնութիւնը «խաղաղութուն առանց անեքսիաների» բոլշևիկյան լոզունգի հետ, որ նրա աչքին «Հայաստանը թուրքին վերադարձնելու ահաւոր պատահականութիւնն իսկ կրնար ներկայացնել»¹:

Չոպանյանը Ռուսաստանում կատարվող իրադարձութիւնների մասին տեղեկանում էր եւրոպական բուրժուական աղբյուրներից ու ենթակա էր այդ աղբյուրների մեկնաբանութեան ազդեցութեանը: Արդեն ինքն իսկ խոստովանում էր, որ որոշապես ոչինչ չգիտի, թե ինչ անցուդարձեր են տեղի ունենում այնտեղ²: Ինֆորմացիայի պակասութեամբ ու, մանավանդ, միակողմանիութեամբ, ինչպես նաև իր աշխարհայացքի պատմականորեն սահմանափակութեամբ պետք է բացատրել, որ Չոպանյանը չկարողացավ անմիջապէս ըմբռնել ու հասկանալ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխութեան նշանակութիւնը ինչպես ամբողջ մարդկութեան, այնպես էլ, մասնավորապէս, հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար: Այդ վիթխարի իրադարձութեան ընկալմանը նա դեռ պիտի հանգեր աստիճանաբար, մի քանի տարի հետո, ինչպես հին սերնդի շատ ու շատ առաջադեմ ներկայացուցիչներ ամբողջ աշխարհում:

Եվ այդ ճանապարհին արված առաջին քայլը Արևմտահայաստանի մասին լենինյան դեկրետի գնահատութիւնն էր: Չոպանյանը խանդավառութեամբ ողջունեց այն: «Կարևոր ու բերկրառիթ դեպք մը, — գրում էր նա 1918 թվականի հունվարի վերջերին, — մաքսիմալիստ (բոլշևիկ — Կ. Դ.) կառավարութեան հրովարտակն է Թրքահայաստանի գրավյալ հողերու մասին, այդ հրովարտակը անգամ մը ևս ցույց կուտա մաքսիմալիստներու դեկավարներուն մեջ գաղափարական ձգտումներու հավատարմութեան տարրը... Հրովարտակը... ազնվութեամբ ու անկեղծութեամբ ներշնչված է անտարակուսելի կերպով և Ռուսիո այն հա-

¹ «Վերածնունդ», 1917, թիվ 1, էջ 14:

² Նույն տեղում, թիվ 4, էջ 123:

չերը՝ մաքսիմալիստ կամ ոչ, որ թելադրած են զայն, շնորհա-
վորութեան արժանի են»¹։

Հետաքրքրութիւն է ներկայացնում մի պարագա։ Չոպան-
յանին ոչ այնքան հուզում էր առհասարակ սոցիալական հեղա-
փոխութեան հարցը և իր հայացքների համար իդեալ հանդիսա-
ցող բուրժուական կարգի տապալման փաստը, որքան սովետա-
կան նորահաստատ պետութեան կողմից պատերազմի հնարավոր
դադարեցումը և կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զոր-
քերի ետքաշումը։ Ահա թե ինչու նա չի կարողանում համակերպ-
վել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հետ, բայց միևնույն
ժամանակ նույնիսկ համակրանքով է խոսում կենտրոնական
Եվրոպայում պրոլետարական հեղափոխութեան հնարավոր հազ-
թանակի մասին, միայն թե այդ հաղթանակը արագացնէր Գեր-
մանիայի, հետևաբար նաև Թուրքիայի ռազմական պարտու-
թիւնը։ Այդ առթիւվ Չոպանյանը գրում է. «Ատոր (Ավստրիայում
գործադուլային շարժմանը — Կ. Գ.) անհնար չէ, որ հետևի Գեր-
մանիո մեջ հեղափոխական շարժումին (որուն նախանշանները
և քանի մը տարրերը արդեն իսկ կան) բռնկումը, ինչ որ պիտի
մեծապես նպաստեր այս պատերազմի շուտ և լավագոյն ձևով
եզրակացութեան մը հանգելուն... Անհնար չէ, որ մաքսիմալիստ-
ները իրենց գլխավոր նպատակներեն մեկուն հասնելու մտա-
րււան, այն է Գերմանիո և Ավստրիո մեջ բռնկցնել ընկերավա-
րական հեղափոխական կրակը, և այդպիսով փութացնեն ընդ-
հանուր հաշտութեան կնքումը, և, եթե հասնին այդ նպատակին,
իրենց մեղքերուն մեկ մեծ մասը քաղած պիտի ըլլան»²։ Իսկ այդ
«մեղքերը», ըստ Չոպանյանի, իբր բանակը կազմալուծելն է և
պատերազմը դադարեցնելու փորձերը։

Սկսած 1917 թվականի ամռանից Չոպանյանը հարց է բարձ-
րացնում ընդհանուր հայկական համագումար հրավիրելու մա-
սին, որը պիտի քննարկէր ազգի հետագա քաղաքական գոյա-
վիճակի հարցերը, քննադատում Ազգային պատվիրակութեան
գործունեութիւնն ու պահանջում վերակառուցել այն։ Միևնույն
ժամանակ Չոպանյանը լայն գործունեութիւն է ծավալում «Փա-
յիզի հայկական մտավորական միութեան» գծով, կազմակեր-
պում է բազմաթիւ երեկուցիներ ու հանդեսներ, ամենուրեք,

¹ «Վերածնունդ», 1918, թիվ 3, էջ 55։

² Նույն տեղում, թիվ 3, էջ 56։

Փարիզում թե գավառում հանդես է գալիս բանախոսություններով, ընդամին մեծ մասամբ ֆրանսիական լսարանների առջև, աշակցելով «L'Effort de la France et de ses Allies» ընկերության գործունեությանն ու նրա հրավերով: 1917 թվականին հրատարակում է «Ֆրանսիան և հայ ժողովուրդը» (էդգար Շահինի նկարադարդումով), «Հայաստանը և թուրքական լուծը», 1918-ին լույս է ընծայում «Հայ կինը»: Ֆրանսերեն հրատարակված այս հատորները և մասնավորապես վերջինը ունենում են դրական արձագանքներ: Գուստավ Շլյումբերժեն գրում է «Le journal des Debat»-ում. «Ես վստահ եմ, որ Չոպանյանի էջերուն որևէ ընթերցող չպիտի կրնա արցունքներուն վազելը շղգալ ի լուր այդքան վսեմ անձնվիրությանց, ի տես դոհաբերությանց մեջ ցույց տրված այդքան վեհություն»¹: 1917 թվականի փետրվարից Չոպանյանն ընտրվում է ֆրանսիական «Societe des gens des letters Francais»-ի անդամ:

1918 թվականին Չոպանյանն իր վրա է վերցնում «Վերածնունդ» երկշաբաթաթերթի խմբագրապետի պարտականությունը: 1919 թվականից սկսած «Վերածնունդը» աստիճանաբար ընդունում է շեշտված դաշնակցական ուղղություն, և Չոպանյանը ոչ միայն հրաժարվում է խմբագրապետությունից, այլև առհասարակ դադարում է նրան աշխատակցելուց: «Վերածնունդի» խմբագրությունը, ավելին, սկսում է նյութեր տպագրել նախկին խմբագրապետի դեմ:

Չոպանյանի «հանցանքն» այն էր, որ նա նախ չի ուզում ճանաչել դաշնակցական հանրապետությունը. «Պղտիկ հայկական, անունով անկախ, տերություն մը կազմված է, ցավագին ահռելի պայմաններու ճնշման տակ և մեր արյունը խմող թրշնամիներուն հետ, իհարկե, ստիպյալ կսկծալի համաձայնության մը հետևանքով,— գրում է նա:— Մենք, ազատ երկիրներու հայերս, ոչ միայն զայն մեր ամբողջ ազգին կառավարությունը շենք կրնար նկատել, այլև պարտք ունինք շընդունիլ զայն, շճանշնալ անոր վավերականությունը...»²: Իսկ քիչ անց Չոպանյանը քննադատում է նաև այդ կառավարության Եվրոպա առաքած պատվիրակության գործունեությունը:

¹ «Վերածնունդ», 1918, թիվ 14—15, էջ 323:

² Նույն տեղում, թիվ 16—17, էջ 357:

1919 թվականի գարնանը Փարիզում տեղի է ունենում ազգային համագումարը, որը նոր Ազգային պատվիրակություն է ստեղծում: Ա. Չոպանյանը նշանակվում է պատվիրակության անդամ: Նույն միջոցին նա գործնական քայլեր է անում նոր կուսակցություն ստեղծելու ուղղությամբ: 1919 թվականի մայիսի 26-ին շրջաբերական է ուղղում իր մի խումբ համախոսներին՝ նրանց ժողովի հրավիրելով կուսակցություն հիմնադրելու համար: Անհաջող փորձից հետո ձախողվում են նաև այդ ուղղությամբ նույն տարում կատարած մի քանի ուրիշ ձեռնարկումները: Հատկանշական է, որ 1920 թվականի փետրվարին հանգես գալով մի երեկույթում, նա հայտարարել է, թե շուտով «կարելի պիտի ըլլա կազմել այն հսկայական կուսակցությունը, որպեսզի կարելի ըլլա պայքարիլ մյուս մեծ կուսակցության՝ Հ. Հ. դաշնակցության դեմ, պայքար, որ անհրաժեշտ է և օգտակար»¹: Նոր կուսակցությունը ռամկավար-ազատական կուսակցությունն էր, որ ստեղծվեց 1921 թվականին և իր առաջին ատենապետ ընտրեց Ա. Չոպանյանին:

1920 թվականի ամռանը ազգային երկրորդ համագումարը նոր քառանդամ պատվիրակություն է ընտրում, որը Ա. Չոպանյանին հրավիրում է գլխավորել պրոպագանդայի մարմինը: 1923 թվականին, Լոզանի դաշնագրից հետո, Չոպանյանը պաշտոնապես հրաժարվում է Ազգային պատվիրակությանը աշխատակցելուց, մնալով խորհրդատուի և աջակցողի դերում: Միևնույն ժամանակ նա տարիներ շարունակ մասնակցում է Ազգային պատվիրակության ստեղծած «գաղթականական հանձնաժողովին» որպես անդամ և, հետագայում, իբրև նախագահ:

1920 թվականի աշնանը Ազգային պատվիրակությունը Արշակ Չոպանյանին ուղարկում է Բեյրութ, ֆրանսիական գերագույն կոմիսարի հետ բանակցություններ վարելու և Կիլիկիայում ազգային օջախ ստեղծելու ուղղությամբ գործունեություն ծավալելու համար: Դարձյալ Չոպանյանը տարվում է «Կիլիկյան երազով», հավատ ընծայելով «լավ» կամ «քաղաքակիրթ» ֆրանսիական իշխանավորների «հայասիրական» ղգացումներին: Տարիներ հետո, ընդհանրացնելով «Կիլիկյան երազի» բոլոր էտապները և մանավանդ վերջին՝ 1920—21 թվականների ժամանակաշրջանը, նա ցավով պիտի արձանագրի, թե այդ

¹ «Վերածնունդ», 1920, թիվ 5, էջ 80:

հուլյաները անհիմն էին, թե դրանք «ծայրահեղ համեմատությանց հասցնելու սխալը գործեցինք» և փոխանակ այդ երազները իրականացած տեսնելու, «ընդհակառակն, ավերակ միայն կը տեսնենք այդ շրջաններուն մեջ»¹:

1920—21 թվականներին, սակայն, Չոպանյանը լիահույս էր, թե Ֆրանսիան Կիլիկիան չի պարպի, կպահպանի այնտեղ իր ռազմական ուժը և հնարավորություն կընձեռի հայությանը կազմակերպվելու համար: Այդ հույսը նրա մեջ շմարեց նույնիսկ, երբ 1920 թվականի մարտին՝ լոնդոնում, իսկ ապրիլին՝ Փարիզում, դարձյալ մերժումներ ստացավ կիլիկյան ծրագրի հարցում: Ապրիլի 7-ին Չոպանյանը Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Բ-ի հետ միասին այցելում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրություն, որտեղ արևելյան բաժնի դիվանագետ Մ. Բարժրթոնը նրանց պատասխանում է. «Ֆրանսիայի նպատակն է քաղաքակիրթ և ինքնագիտակից կառավարություն մը կազմել, թուրք գրոշակը պահել Կիլիկիո մեջ՝ յուրաքանչյուր ցեղի և ազգի առանձնաշնորհումով: Մի՛ կարծեք, թե մենք, այլ քաղաքականությունը և քաղաքակրթությունը այսպես կը պահանջեն»²:

Մերձավոր արևելքում Չոպանյանը մնում է մինչև 1921 թվականի օգոստոսը, այդ ժամանակամիջոցում բազմաթիվ ճանապարհորդություններ կատարելով Բեյրութ, Ադանա, Տարսոն, Մերսին, Ալեքսանդրեթ, Երուսաղեմ և այլ կարևոր կենտրոններ: Ընդ որում, բոլոր այն վայրերում, ուր այցելում էր, Չոպանյանը քաղաքական գործունեությանը զուգահեռ կազմակերպում էր նաև հայ բանաստեղծությանը և երաժշտությանը նվիրված երեկոներ: Թուրքական իշխանությունները կասկածել էին Ա. Չոպանյանի առաքելության առթիվ և հետևում էին նրա գործունեությանը: Ադանայից գրված նամակները նա ուղարկել էր մի անձնավորության միջոցով, որին թուրքական իշխանությունները բանտարկել էին և նամակները վերցրել³:

Մերձավոր արևելքում Չոպանյանը հանդիպում է նաև դաշնակցության քայքայիչ աշխատանքին, որը ուղղված էր, մասնավորապես, իր դեմ: Ադանայի դաշնակցական «Կիլիկիա» թերթը նրա դեմ հրապարակում է «ամենազզվելի հողվածաշարք մը»:

¹ «Անահիտ», նոր շրջան, Ա տարի, 1929, թիվ 1, էջ 3:

² ԳԱԹ, ԱԶՑ, IV բաժին, № 272—276:

³ Նույն տեղում, № 271:

Չուպանյանը դաշրույթով գրում է. «Այդ սրիկաները անգամ մը
ևս ծեծ կը մուրան կոր, իրենց պատիժը պետք է տալ»¹: Նա
«Միքրոպներ» անունով մի հոդվածաշար է ուղարկում «Արև»
թերթին: «Բավական երկար եղավ, բայց այդ վնասակար ման-
րենքով, — այսպես է դաշնակցականներին անվանում Չուպան-
յանը, — դրազվելու որոշումը տալի՜ հետո պետք էր լիակատար
աշխատանք մը մեջտեղ դնել...»²:

Մերձավոր արևելք կատարած ուղևորության շրջանում էլ
Չուպանյանը ակնառու կերպով տեսնում է այն հակասությունը,
որ կար առաջին համաշխարհային պատերազմում Անգլիայի և
Ֆրանսիայի «ազատասիրական» լողունների ու նրանց գործու-
նեություն արդյունքների միջև: Այստեղ է, որ դաշնակիցների
իրական նպատակների նկատմամբ կասկած է ծնվում նրա
որտում: Երուսաղեմից նա գրում է Միքայել Կյուրճյանին. «Քա-
ղաքական կացության վրա շեմ խոսիր. ահռելի է: Դաշնակիցնե-
րուն հաղթանակը Արևելքին վերածնություն բերելու տեղ մահ
բերավ, և աշխարհիս խաղաղություն տալու տեղ ամենավտան-
գավոր տենդի մը մեջ նետեց զայն»³:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ Կիլիկիայից վերադառնալուց
հետո ամիսներ անց, երբ Ֆրանսիան ըստ էության արդեն լուծել
էր հարցը հօգուտ Թուրքիայի, Չուպանյանը ինչ-որ շափով հույ-
սեր էր կապում իր փայփայած երազի հետ: Քաղաքական գոր-
ծիչը այդ հզոր խառնվածքի մեջ սկսել էր մեծապես գիշել զգաց-
մունքի մարդուն: Եվ դա Չուպանյանի հանցանքը չէր, այլ ողբեր-
գությունը:

«Տեսակ մը ողբերգություն ալ իմ կյանքս է, մեր ցեղին հակա
ողբերգության մեջ՝ խոնարհ մանրադիտական տառամ մը. բայց
որ իր հատուկ տրամությունն ունի, — գրում էր նա Միքայել
Կյուրճյանին Փարիզ վերադառնալուց մեկ տարի անց: — Նետ-
վեցա Փարիզ անօրինակ աղետի մը մատնված ազգիս դատին
կրցած շափովս ծառայելու համար: Կը կարծեի, թե վեց ամիսեն,
մեկ տարիեն կը լուծվեր այդ դատը, և ես նորեն կը դառնայի
իմ բնական կենցաղին: Քսանյոթ տարի անցավ անկից ի վեր,

¹ Նամականի, էջ 141:

² ԳԱԹ, Մ. Կյուրճյանի-Ֆոնդ, Ա. Չուպանյանի նամակը Մ. Կյուրճյանին,
1921, 15 հուլիսի:

³ ԳԱԹ, Մ. Կյուրճյանի-Ֆոնդ, Ա. Չուպանյանի նամակը Մ. Կյուրճյանին, 10
հուլիսի, 1921:

ու դեռ չէ լուծված այդ հարցը, ու ես կը շարունակեմ ապրիլ կյանք մը, որ իմս չէ: Կը սիրեմ գործը, զոր կը կատարեմ, պարտականութեան դճացումը դիս կը դորացնե, կը սփոփե, սիրտ կուտա ինձի այս լուծը տանելու, բայց ինչքան ավելի երջանիկ պիտի ըլլայի, եթե վերջապես իրական, դրական, վերջնական արդյունքի մը հասնեին այս խեղճ ազգին այնքան զոհողութեաններն ու ճիգերը, և ես կարենայի հանգիստ սրտով դառնալ գրականութեան, ինչ որ նորին ազգին զորացմանը ծառայել պիտի ըլլար, ավելի քաղցր, նվազ դժնդակ, ավելի պայծառ ձևով մը»¹:

Բարեբախտաբար, Արշակ Չոպանյանի գերմարդկային կորովը և ճիգը հնարավորութեան էր ստեղծում, որպեսզի նա, նույնիսկ ամենազբաղ պահերին, փոքր-ինչ ժամանակ տրամադրեր նաև իր ամենասիրելի գործին, իր կոշմանը՝ գրականութեանը: Եվ պատկերացնել միայն, որ այդ «փոքր-ինչ ժամանակի» արգասիքը, որ նա ստեղծեց հայ ժողովրդի կյանքի փոթորկուն թվականներին գրականութեան, գրականագիտութեան, հայ մշակույթի պրոպագանդման մարդերում, լիովին բավական կլիներ փառքի դափնեպսակ հյուսելու նրա անվան շուրջը:

ՏԱՍՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Գրականությունը պայքարի զենք

«Անահիտի» հրատարակութեան դադարեցումը թեպետ ծանր անդրադարձով Չոպանյանի հոգեկան վիճակի վրա, բայց որոշակիորեն նպաստեց, որպեսզի նա զբաղվեր ձեռքի տակ կուտակված նյութը առանձին հատորով հրատարակելու գործով: Այդ հատորը, որ կրում էր «Հայ էջեր» խորագիրը, լույս տեսավ 1912 թվականին:

«Հայ էջերը» պարունակում էր էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրերից քաղված հայտնի և անհայտ հեղինակների մի ամբողջ շարք գործեր և էջմիածնի մայր տաճարի գեղարվեստական իրերի 52 լուսանկարներ: Գա, ինչպես Չոպանյանն է ասում,

¹ Նամականի, էջ 146:

ուսումնասիրութիւն շէր, այլ հայ արվեստի և բանաստեղծութեան անժանոթ մնացած էջերի մի արժամ: Ինչպէս իր նախորդ բանասիրական պրպտումներում, այնպէս էլ այս դեպքում Չոպանյանի նպատակն էր «մեր նախնայաց բոլոր գործերը երևան հանել»:

«Զգանք, որ շափազանց, բայց հրեշային կերպով շափազանց անտարբեր գտնված ենք ցարդ դեպի մեր նախնայաց գրական ու մանավանդ գեղարվեստական գործը,— գրում է Չոպանյանը,— և գեթ այժմ փութանք դարմանել մեր հանցանքը: Ներկա հաստորը այս նպատակին ուղղված փոքրիկ ճիգ մըն է, որ իրեն պիտավոր նպատակ ունի մղել ուրիշները նույն բանն ընել ավելի լայն շափով ու ավելի մանրմասնայալ ձևով»¹:

Այսպիսով, Չոպանյանը շարունակում էր այն կարևոր գործը, որ ձեռնարկել էր 1895 թվականից սկսած: Իր ուժերի և հնարավորութիւնների ներածին շափով ձգտում էր հայ հասարակութեանը ծանոթացնել նախնիների մշակութային գանձերին: Այդ գործը գիտական-բանասիրական էր, նույնքան և քաղաքական նպատակ էր հետապնդում, նպաստում էր ազգային ինքնաճանաչմանը, ազգային կոնսոլիդացիային: Թեպետ գիրքը առանձին ուսումնասիրութիւն չէր, բայց ունէր Չոպանյանի գրչին պատկանող ծավալուն նախաբան, որի մեջ նա հմտորեն վերլուծում է հայ միջնադարյան պոեզիայի աշխարհիկ և կրօնական տարրերը, գնահատում առանձին հեղինակներին ու հատորում տեղ գտած գրեթէ բոլոր գործերը: Հայ միջնադարյան պոեզիայում ի՞նչն էր ամենից ավելի գրավում բանասերին: Այս հարցին հետաքրքիր պատասխան է տալիս ինքը՝ Չոպանյանը: Նա քրքրում է էջմիածնի «Տաղարաններն» ու «Փանձարանները»: «Փանձարանները արդեն գրեթէ միշտ շեղջակույտներ են շոր ու ցամաք աստվածաբանական քիչշեներով վիտացող անհոգի ոտանավորներու. ահագին համբերութիւն պետք է այդ անհամութեանց բուրգերը, մերթ շահեկան կտորի մը հանդիպելու հուշսին սիրույն, ծայրեծայր քննելու համար»²: Եվ ահա նա ընտրում է, դին նետելով «շոր ու ցամաք անհոգի աստվածաբանական ոտանավորները» և հատորի մեջ տեղադրում «շահեկան կտորները»:

¹ Արշակ Չոպանյան, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ 71:

² Նույն տեղում, էջ Ժ-ԺԱ:

Այդ նյութերի քնտրութիւնն էլ նա կատարել է տարբեր նպատակներից ու շահանքներից ելնելով: «Այս բոլոր գրվածքները ոչ նույն շահով, ոչ ալ նույն տեսակետով շահեկան են: Մեկ քանին գրական էջեր են առաջնակարգ արժեքով, օր մը ծաղկաքաղներու մեջ անցնելու սահմանված. այլք, թեպետ անհավասար իրենց ամբողջութեան մեջ, կարծեն կորուստե փրկվիլ՝ քանի մը դմայլելի հատվածներու կամ հոյակապ տողերու համար. ուրիշներ գին ունին իբրև գրական նյութեղեն, իբր քերթողական բեղուն տարր, որ հոտառութիւն ու ճաշակ ունեցող բանաստեղծի մը ձեռքը կարող է շքեղ քերթվածներու հիմունք դառնալ. ամենուն մեջ ալ, այս կամ այն շահով, գեղեցկագետ հայ ընթերցող մը զինքը հետաքրքրող բան մը պիտի գտնե»¹:

Վերլուծութեան ընթացքում Զոպանյանը, մասնավորապէս, շեշտում և ուշադրութիւն է հրավիրում այն գործերի վրա, որոնց մեջ հնչում են սոցիալական բողոքի (Ֆրիկ, «Ընդդեմ Ֆալաքին») և հայրենիքի ազատութեան համար պայքարի մոտիվները («Տաղ իշխանացն հայոց», «Ողբ և կոծ ի վերայ Հայաստանեաց աշխարհին» և այլն): Վերջին տաղի մասին, նա, օրինակ, գրում է. «Նթե ներողամիտ աչքերով նայինք քանի մը թույլ տողերու և քանի մը կրկնաբանութեանց, ամբողջութեանը դմայլելիորեն սրտահույզ էջ մըն է, մին ամենեն զգացված էջերեն, զոր մեր նախնիք մեզի ձգած ըլլան. «գրականութիւն» չէ, ժողովրդի մը սիրտն իսկ է, որ վիշտեն, դառնութիւնեն, ամոթեն ալ ջախջախված, կը հեծե ու կը տքա այս տողերուն մեջ»²:

Հատորում զետեղած լուսանկարները հայթայթելու գործում Զոպանյանին օգնել են Կոմիտասը, Գարեգին Հովսեփյանցը, Ծղիշե Թադևոսյանը և ուրիշներ: Լուսանկարների հրատարակութեամբ, ինչպէս և Հովնաթանյաններին նվիրված հատորում, Զոպանյանը ձգտում էր հասարակացնութեան հետաքրքրութեանը արթնացնել ազգային արվեստի նկատմամբ, կոչ անելով մասնագետներին՝ ուսումնասիրել այդ հարուստ ժառանգութեանը:

1912 թվականին Գ. Սունդուկյանի մահվան առիթով Զոպանյանը գրեց իր լավագույն գրականագիտական հոդվածներից

¹ Արշակ Զոպանյան, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ ԺԲ:
² Նույն տեղում, էջ ԺԾ:

մեկը՝ «Գարրիել Սունդուկյանց» խորագրով, որը նա հրատարակեց Պոլսի «Յուզանդիոնում»¹։ Դա թեպետ հակիրճ, բայց մի ամբողջական և խոր ուսումնասիրություն էր, որի մեջ Չոպանյանը ոչ միայն գնահատում էր Սունդուկյանի ստեղծագործությունը, այլև, ըստ էության դրսևորում իր էսթետիկական հայացքները գեղարվեստական գրականության էության և հասարակական դերի հարցում։

Այս հոդվածում մեկ անգամ ևս Չոպանյանը հանդես է գալիս ռեալիզմի համոզված պաշտպանի դերում։ Սունդուկյանը, որում է նա, ռեալիզմին հարեց ֆրանսիական և ռուսական ռեալիստական գրականության ազդեցության տակ, «բայց այնքան բնական էր իրեն այդ ուղղությունը, որ կարծես, եթե օտար վարպետներն իրեն շտային ատոր օրինակը, ինքն իսկ պիտի հնարեր զայն»։ Չոպանյանը շեշտում է, որ գրականության խնդիրը Սունդուկյանն ըմբռնում էր որպես կյանքի հարադատ արտացոլում, և դա նրա խառնվածքի էությունն էր։ «Աշխարհիս մեջ քիչ գրագետ կա, որ Սունդուկյանցին շափ դուտ, անխառն իրապաշտ եղած ըլլա. իր մեջ՝ ոչ մեկ հետք ռոմանտիզմի, ոչ մեկ ջանք իրականությունը շտկրտելու, ոսկեզօծելու, ոչ մեկ փափաք տարօրինակ, խորհրդավոր կացություններ և էակներ ստեղծելու»²։

Գրականությունը պարտավոր է ճիշտ պատկերել իրականության հակասությունները, այլ ոչ թե «շտկրտել», «ոսկեզօծել» կյանքը։ Գրականության հասարակական դերի նկատմամբ այդ հայացքը Չոպանյանի կոնցեպցիան էր, որ, նրա մեջ աստիճանաբար հասունանալով, վճռականապես ձևավորվել էր 1895 թվականի վերջերին։ Վերհիշենք, թե որչան խստորեն էր նա քննադատում Դյումա-որդու ստեղծագործությունը։ Սունդուկյանի գործի մեջ Չոպանյանը տեսնում է ռեալիզմի տեսության կատարյալ մարմնավորումը գրական պրակտիկայում։ Պատահական չէ, որ նա Սունդուկյանին համարում է «հայոց մեջ նշմարապես իրապաշտ» ուղղության հիմնադիրը։

Հետաքրքրական է դիտել, թե Սունդուկյանի ռեալիստական արվեստի բաղկացուցիչ տարրերից որոնք են մասնավորապես գրավում Չոպանյանի ուշադրությունը։

¹ Հետագայում նույն այդ հոդվածը Չոպանյանը լույս ընծայեց իր «Դեմ-երբի» և հատորում, 1924 թվականին։

² «Յուզանդիոն», 1912, թիվ 4717։

Առաջին հերթին՝ դիտողականութիւնը: «Ատիկա կարճատեսի մանրախույզ հատվածական դիտողութիւն չէր, այլ թափանցող հայացքը, որ նկարագիրներու հիմքը, տիպարներու ներսիդին, կյանքի պատկերներու թաքուն նշանակութիւնը կը նկատե ու կը հասկանա»: Եւ ըմբռնելով ու հասկանալով կյանքը, նկատում է Չոպանյանը, Սունդուկյանը կարողանում է շպատենահանել այն, այլ կրճատում է ավելորդ մանրամասնութիւնները և ցույց տալիս էականը¹:

Չոպանյանի համար առանձնակի նշանակութիւն ունի սեփական արվեստի առավելագույն սեղմութիւնն ու խտացածութիւնը, և նա Սունդուկյանի գործի մէջ հենց այդ կողմն է ընդգծում. «Ոչ մէկ ավելորդաբանութիւն կա հոն: Այդքան հակիրճ, սեղմ, խիտ հեղինակ քիչ կարելի է գտնել»²:

Չոպանյանի հայացքների համար խիստ բնութագրական է նրա անհանդուրժողականութիւնը սեփական արվեստի գործի մէջ մերկապարանոց քարոզի գոյութեան նկատմամբ: Չոպանյանը բարձր է գնահատում, որ Սունդուկյանը օբյեկտիվ, անտարբեր դիտող չէր, միևնույն ժամանակ բարձր է գնահատում նաև այն հանգամանքը, որ Սունդուկյանը իր հայացքները կարողանում էր թաքցնել գեղարվեստական ստեղծագործութեան խորքում, թույլ տալով, որ դրանք դրսևորվեն տվյալ ստեղծագործութեան գեղարվեստական տրամաբանութեան բերումով: «Այդ ճշմարիտ արվեստագետի բնազդն ու զարգացած գրահմուտի ճաշակն է դարձյալ, որ արգիլած է Սունդուկյանցը հրապարակախոսութեան վտանգին մէջ իյնալէ,— գրում է Չոպանյանը:— Այդ վտանգը մասնավորապէս կը սպառնար իրեն, որովհետև ինքը, ըլլալով հանդերձ բացարձակ հրապաշտ մը արվեստի մէջ, կյանքի առջև իբր մարդ՝ անտարբեր և անգույն հանդիսատես մը չէր սակայն, ունէր որոշ հակումներ, սկզբունքներ, շեշտված նախասիրութիւններ և ատելութիւններ, այդ բոլորն ուզած է արտահայտել իր խաղերուն մէջ, և այդպիսի պարագաներու մէջ հրապարակագրական բեմբասացութեան և միակողմանիութեան խութեն ազատիլ շատ դժվար է: Բայց Սունդուկյան բոլորովին ղերձ մնացած է այդ վտանգէն: Իր գործը ամբողջովին տողորված է այն մոլեգին ատելութիւնովը, զոր այդ ազնիվ մարդը կը տածեր

¹ «Բյուզանդիոն», 1912, թիվ 4717:

² Նույն տեղում:

անխիղճ ու գոհճիկ հարուստին, լիբբ փարիսեցիին, վայրագ եսականին դեմ, բոլոր տգրուկներուն ու բոլոր թարթյուֆներուն դեմ, և ան համակ խնկավիտված է նաև այն ջերմ գթությամբ ու տղապատանքովը, զոր այդ ոսկի սիրտը կը զգար հալածված անմեղության, խորտակված տկարության համար, և այն գորովադին զմայլմամբը, զոր ուներ պարզ, բարի, մաքուր, քաջ հոգիներուն համար, քայց այս ամենքը երբեք քարոզի ձև չեն ստանար, ասոնք «կարտաշնչին» իր գծած տեսարաններին, իր նկարած տիպարներին»¹:

Ռեալիստական արվեստի այս կարևոր պահանջին հավատարմության համար է, որ Չոպանյանը Սունդուկյանին համարում է «մեր գրականության ամենեն «կատարյալ» արվեստագետներին մին»։ Պատահական չէ, որ Չոպանյանը բարձր գնահատելով «Պեպոն», այդ գործի հիմնական հատկանիշներից մեկն է համարում, որ նրանում սոցիալական-հասարակական հարցերը: բարքերի նկարագրությունը, երգիծանքը, ֆոլկլորը, բանաստեղծությունը, նկարչությունը, հոգեբանությունը, ամեն, ամեն ինչ «հալած են Արվեստի համաձուլլ քուրայի մեջ»: «Պեպոն» ամեն բանն առաջ արվեստի գործ մըն է (ընդգծումը հեղինակինն է), — գրում է Չոպանյանը, — և մին այն գործերին, որ կարգարացնեն այն հավատքը, թե Արվեստը գերագույն բանն է կյանքի մեջ, ժամն զի ինչպե՞ս այլևս կարելի է այդ մասին տարակուսիլ, երբ կը տեսնենք, որ անիկա ոչ միայն հաճույքներու մեծագույնը, մտավոր հեշտությունը կը շնորհե մեզի, այլև մաքուր կային հրեշուլթյանց ամենեն հզոր պատուհասողը կը հանդիսանա (ընդգծումը իմն է — Կ. Գ.): Զիմզիմոֆի մը սև դեմքը, Սունդուկյանցի մը արգար ու հուժկու ձեռքովը դարուց ի դարս խաչատասակության սյունին գամված, — ինչ պաշտելի վրեժխնդրություն»²:

Շահեկան է նաև հոգվածի այն մասը, որտեղ Չոպանյանը անգրագառնում է Սունդուկյանի կյանքի առանձին կողմերին: Հոգվածագիրը մասնավոր համակրանքով շեշտում է, որ մեծ գրամատուրգը կովկասի բոլոր ազգությունների կողմից սիրված էր, նրա հանդեպ սեր և ակնածանք ունեին հասարակության տարբեր խավերը, «քայց մանավանդ ժողովրդական դասակարգը, —

¹ «Բյուզանդիոն», 1912, թիվ 4717:

² Նույն տեղում:

ընդգծում է Չոպանյանը, — որուն Սունդուկյանցի համար ունեցած զգացումը պաշտումի կը հասնէր»¹: Եվ, վերջապէս, իր ժամանակի համար մեծ հասարակական հնչելութիւնն էր ստանում Չոպանյանի պահանջը՝ «Սունդուկյանցի գործը պետք է տարածել ժողովրդին բոլոր խավերուն, բոլոր հատվածներուն մեջ»:

Նույն շրջանում Չոպանյանը «Բյուզանդիոնում» տպագրում է Հովհաննէս Հովհաննիսյանին նվիրված մի ուսումնասիրութիւն, որի հարցադրումները որոշակիորեն արձագանքում են «Գաբրիել Սունդուկյանց» հոդվածի հարցադրումներին:

Հովհաննէս Հովհաննիսյանին Չոպանյանը համարում է «զուտ արվեստագետ», ի հակադրութիւնն նախորդ սերնդի որոշ հայ բանաստեղծների, որոնց արվեստում հրապարակախոսական տարրը կարևոր տեղ էր գրավում: Բայց անմիջապէս Չոպանյանը մեկնաբանում է իր միտքը. «այո, «զուտ արվեստագետ», «զուտ բանաստեղծ» բացատրութիւններն ալ պետք ունին հստակորեն սահմանվելու: «Զուտ արվեստագետ» մը կամ «զուտ բանաստեղծ» մը ըլլալ չի նշանակի որևէ աշխարհայացք շունհնալ, միմիայն շնորհալի պատկերներ և ներդաշնակ բառեր քով-քովի շարելով շատանալ, կան այդպէս ընողներ, բայց անոնց գործը շինծու ծաղիկ մըն է և չի կրնար համարվիլ ճշմարիտ արվեստ, որուն առաջին պայմանն է կենդանութիւնն, ինչ որ կը ստացվի միմիայն անձնական ինքնատիպ հոգիի մը անկեղծ ինքնեկ արտագեղմամբ: Արվեստագետը ունի ուրեմն իր ուրույն խառնվածքը, աշխարհայացքը, ձգտումները, բայց ատոնք կերպէ կամ կը նկարէ փոխանակ քարոզելու...»²:

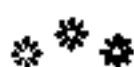
Սա, «ըստ էութեան, «արվեստն արվեստի համար» տեսութեան քննադատութիւնն էր: Չոպանյանը պահանջում էր կատարյալ, բարձր արվեստ, բայց ոչ երբեք անբովանդակ, ինքնանպատակ արվեստ: Բնավ պատահական չէ, որ ճիշտ նույն հոդվածում նա «ամենամաքուր քնարհրգութեան հավիտենական անցամաքելի և ամենավճիտ աղբյուրը ժողովրդական կրգերուն մեջ» էր գրտնում³: Այսպիսով, արվեստագետի կապը իր ժողովրդի հետ, «ժողովրդական դասակարգի» հետ, նրա կյանքի, շահերի և հուզելի ճշմարտացի արտացոլումը արվեստի կատարյալ ձևերի

¹ «Բյուզանդիոն», 1912, թիվ 4718:

² Նույն տեղում, թիվ 4761:

³ Նույն տեղում, թիվ 4762:

մեջ — այսպիսին էր շոպանյանական «զուտ արվեստագետի» կամ «զուտ բանաստեղծի» բովանդակությունը, որը միանգամայն հակադիր բևեռում է գտնվում «արվեստն արվեստի համար» տեսությունն նկատմամբ:

Հատկանշական է, որ Լվրոպական ընթերցող հասարակայնությունը հենց ժողովրդայնությունն էլ մատնանիշ էր անում որպես Չոպանյանի արձակի բնորոշ ոգին, երբ նա 1913 թվականին լույս ընծայեց իր ֆրանսերեն հատորը՝ «Կյանք և երազ» խորագրով¹:

Հատորը պարունակում է արձակ բանաստեղծություններ, հեքիաթներ, քմածին էջեր, որոնց գերակշռող մասը ժամանակին լույս էր տեսել Պոլսի 90-ական թվականների մամուլում, Չոպանյանի «Արշալույսի ձայներ» ժողովածուում, «Մաղիկ», «Անահիտ» հանդեսներում և ուրիշ պարբերականներում²: Որոշ գործեր հրատարակվեցին առաջին անգամ:

Չոպանյանը դիմել էր անվանի բանաստեղծ էմիլ Վերհաոնին, որի հետ անձնական բարեկամություն ուներ, խնդրելով առաջաբան գրել այդ հատորի համար: Վերհաոնը պատասխանել էր մի նամակով, որը Չոպանյանը հրատարակեց հատորի սկզբում, առաջաբանի փոխարեն: Բելգիացի բանաստեղծը խիստ բարձր է գնահատում Չոպանյանի արվեստը, երբեմն նույնիսկ թույլ տալով չափազանցություններ:

Չոպանյանը իրոք խոշոր վարպետ էր արձակ բանաստեղծության: Նրա «Գեղոն ի պատիվ հայ լեզվին», «Երգեր», «Պատուհանին քերթվածը», «Արցունքն ու ծիծաղը» և մի շարք ուրիշ գործեր փոքրիկ գլուխգործոցներ են, որոնք անանց գեղագիտական արժեք ունեն և կարող են զարդարել որևէ գրականություն: Դրանց ոմանք ժամանակին շատ տարածված են եղել, թարգմանվել են տարբեր լեզուներով և, նույնիսկ, արտասանվել բեմահար-

¹ Archag Tchobanian, La Vie et la Rêve. Paris, 1913.

Այդ ժողովածուն, աննշան հավելումներով, լույս տեսավ հայերեն, 1945 թվականին:

² Չոպանյանի գեղարվեստական արձակի այդ գործերին մենք անդրադարձել ենք աշխատության նախորդ գլուխներում:

թակներին: Միանգամայն բնական է, որեմն, Վերհառնի (ինչպես նաև ուրիշների) խանդավառությունը:

է. Վերհառնը գրում է. «...Ձեր երկիրը ձեր մեջ կը շնչե... Չկա ձեր ցեղին վերաբերող բան մը, զոր դուք յուրացուցած չըլլաք, այնպես որ մենք ձեր ձայնին մեջ կը լսենք ամբողջ ժողովուրդ մը, որ կը խոսի, կը սիրե, կը տառապի, կ'ոգևարի, առանց սակայն երբեք մեռնելու:

Դուք, այսպիսով, կիրականացնեք ամենևն հին և ամենևն աստվածային գաղափարը, զոր մարդկությունը հղացած է բանաստեղծին նկատմամբ: Դուք կը դադրիք ձեր ինքնությունն ունենալի, երկրի մը մարդկային հոգին գառնալու համար»¹: Վերհառնը դիտել է տալիս, թե Չոպանյանը ջանում է իր արձակ քերթվածներում ավելի մեծ շափով անհատականություն և անձնական շեշտ դնել, բայց դա նրան կիսով է միայն հաջողվում, և Վերհառնը դա համարում է բարեբախտություն: «Ինչ ալ ընեք, ձեր բոլոր քերթվածները կը թվին նորեն բխիլ ոչ թե ձեզմե, այլ ձեր ցեղին ու ասիկա մեծագույն գովեստն է, որ կրնամ ընել անոնց մասին... Պետք կա՞, որ ձեզ ապահովեմ, թե «Լուսնյակ գիշերը», «Ծրգերը», «Արցունքն ու ծիծաղը», «Պատուհանին քերթվածը», «Ձյունին քերթվածը» բոլորովին ֆուլկլորական են: Ամեն ինչ ատոնց մեջ հավաքական է, ամեն ինչ հոն զգացված է՝ սերունդներու մեջն՝ մեկու մը կողմե, որ զանոնք կը ծծի ու կը խտացնե:

Ձեր սիրտը հոն կը բարախե, սիրելիդ իմ բանաստեղծ, ոչ թե սրտին դիմացը, այլ սրտին իսկ մեջ ձեր հայրենիքին: Եվ այդ է գերընտիր այն տեղը ուր կը մաղթեմ, որ ան մնա դարև ու դարև»²:

«Կյանք և երազ» հատորը մեծ ընդունելություն գտավ ընթերցողների շրջանում: Մամուլի տարբեր օրգաններում մեկը մյուսի հետևից լույս էին տեսնում գրախոսականներ, Չոպանյանի հասցեով տասնյակ նամակներ էին գալիս:

Այդ հատորին անդրադարձավ նաև Յուրի Վեսելովսկին, որը Մոսկվայի «Արմյանսկի վեստնիկում» տպագրեց «Արշակ Չոպանյանը էմիլ Վերհառնի դնահատությամբ» հոդվածը: Վեսև-

¹ Արշակ Կապանյան, Երկերու ամբողջական ժողովածու, «Կյանք և երազ», Փարիզ, 1945, էջ է:

² Նույն տեղում, էջ Ը:

լովսկին լավ գիտեր Չոպանյանի մշակութային գործունեությունն ու նրա ստեղծագործությունը¹ և իր գնահատության մեջ ելնում էր ոչ միայն Վերհառնի կարծիքից: Այնուամենայնիվ, նշելով Վերհառնի գնահատականների որոշ շափազանցությունները, մատնացույց անելով Չոպանյանի որոշ արհեստականությունը, նրբամուլությունը, գրքայնությունը, Վեսելովսկին հիմնականում համակարծիք է Վերհառնի հետ:

Հատկանշական է Վեսելովսկու վերլուծությունը: Նա վերցնում է այն գործերը, որ առանձնացրել էր Վերհառնը, գտնելով, որ բելգիացի բանաստեղծը բարձր ճաշակ էր դրսևորել դրանց ընտրության մեջ:

«Լուսնյակ գիշերը», — գրում է Վեսելովսկին, — գեղեցիկ ու բանաստեղծական գործ է, որի մեջ յուրօրինակ և վառ գծագրվում է լուսնյակ գիշերվա պատկերը. երկնքի անհուն դաշտում հազարներով ծաղկում են աստղերի ոսկյա մանուշակները ու նրանց մեջ բացվել է լուսնի արծաթե վարդը, որ ճյուղեր շունի և որ յույրի տեղ լույս է տարածում: Հորիզոնի վրա, որտեղ իրար են ձուլվում երկինքն ու ծովը, կարծես հսկա մի մատ լայն ճերմակ շերտ է քաշել, որ երկարում է ծովի եզերքով անծայր լուսաշող հանապարհի նման: Թեթև սպիտակ մշուշը, ասես ծովի շունչը, ծփում է լուսնի արծաթափայլ լույսով ողողված ծովի վրա և մեղմ օրորվում հանց անուրջի մեջ:

Կախարդական գիշերվա այս բնանկարի հետ հայ բանաստեղծը գեղեցիկ ու ինքնատիպ տողերով պատկերում է փոխակերպումները սիրո դյուլթանքների, որոնք լուսնալույսի գզվանքի ներքո իրենց են ենթարկում և՛ կանաչի մեջ սարսռացող ծաղիկները, և՛ ալեծուփը ծովի, և՛ սաղարթի մեջ դայլայլող թռչուններին, և՛ սրտերը կույս աղջիկների, որ կոթնել են իրենց պատուհաններին ու ընկղմվել հեշտական, ալեկոծող երազների մեջ: Լուսինը, երկնքի արծաթյա վարդը, տեսնելով այս ամենը, ծիծաղում է իր կախարդական ծիծաղով, կարծես մեղսակիցը լինի նրանց, ովքեր սիրո անձկության կրակով են համակված»²:

Նույնքան ջերմությամբ Վեսելովսկին վերլուծում է «Երգեր» արձակ բանաստեղծությունը, հատկապես նրա շորրորդ երգը:

¹ Տե՛ս «Популяризатор армянской словесности во Франции» հոդվածը «Очерки армянской литературы и жизни» գրքում, Армавир, 1906:

² «Армянский вестник», М., 1917, № 45—47, стр. 3.

Ինչպես Հայնեն և նախորդող ոսմանտիկները, այնպես էլ Չոպանյանը, ասում է Վեսելովսկին, ստիպում է բնությանը շնչավորվել. ծաղիկներն զգում են, խորհում, արցունք թափում, դիմում են բանաստեղծին, խնդրում խնայել իրենց, շզլխատել, շկտրել հարազատ ցողունից, հիշել, որ իրենք դեռ շատ երիտասարդ են, դեռ ապրել են ուզում ու սիրել¹։

Արդեն Վերհառնի առաջաբանը խոսում էր այն մասին, որ արևմուտքի առաջավոր մտավորականությունը նոր հատորի լույս ընծայումը դիտում էր ոչ միայն որպես գրական, այլ նաև որպես քաղաքական երևույթ։ Պատահական չէր, որ Վերհառնը իր նամակ-հոդվածի մեխը դարձրել էր ժողովրդի ոգու հարազատ արտացոլման գիծը։ Բայց, եթե Վերհառնը հարցը ուղղակիորեն չէր կապում քաղաքական շահերի հետ, ուրիշ մտավորականներ հարմար նկատեցին ծանրանալ հենց այդ կողմի վրա։ Եվ դա բնական էր, նկատի ունենալով ժամանակաշրջանը։ Չոպանյանի գիրքը նոր առիթ էր ընծայում քաղաքական ընդհանրացումների համար։

Ճլորանսի «Մարձոքո» խառնուրդն թերթի 1913 թվականի օգոստոսի 31-ի համարում Ալդո Սորանիի ստորագրությամբ տպագրվեց «Հայաստանեն ձայն մը» խորագրով հոդվածը²։

Սորանին հարց է տալիս, թե ինչպես է պատահել, որ այնքան կոտորածներից հետո Հայաստանը դեռ կենդանի է և ազատագրվելու կամք է դրսևորում։ Այդ հարցի պատասխանը նա գտնում է մի շարք գործոններում, որոնց շարքում առաջնակարգ տեղ հատկացնում է մշակույթին։ «Իր բանաստեղծները մինչև իսկ Արևմուտք եկած են ըսելու համար, թե հայերը ինքնահատուկ կյանքի նյութ ու խմոր շունեցող, ասիական թմրած ազդ մը չեն եղած... Արևմուտքի հայ բանաստեղծներն են, որ ոչ միայն բուրդ ու թուրք կոտորածներու արհավիրքներուն վրա մեզ լացուցած են, այլև մեզի ապացուցած են, թե Հայաստանը ողբեզատ ուրիշ բանով երգելու ձայն ունի, և որ մեզի տված են իրենց ջնդին և իրենց ազգայնության ներքին կենսունակության ապացույցները»։ Իրանցից մեկը Արշակ Չոպանյանն է։ Արևմուտքը նրան պարտական է ոչ միայն բողոքի ջերմաշունչ ճառերի, այլև

¹ «Армянский вестник», М., 1917, № 45—47, стр. 3.

² Նյութերը բաղում ենք Տ. Եսայանի «Ուշագրավ գնահատականներ» հոդվածից, որը հրատարակվեց «Մշակի» 1914 թվ. 86 և 87 համարներում։

հին ու նոր բանաստեղծների, աշուղների թարգմանությունների, ինչպես նաև իր իսկ սեփական գեղարվեստական ստեղծագործությունների համար,— ասում է հոգվածագիրը: «Ինչպես իր ժողովուրդը կը համարի կենդանի մնալ, ան ալ կը սիրե ու կուղեկյանքը: Իր նոր հատորը կը վերջանա քերթվածով մը. «Կյանքի տոնը»¹, որուն մեջ երգիչը կը հայտարարե, թե տարեկերջը (կադանդը) մահվան տոնախմբությունը չէ ու պետք չէ, որ, ուրեմն, ըլլա մահաշուք հանդիսավորություն մը, այլ, ընդհակառակն, կյանքի հաստատում մը, կյանքին ուղղված կոչ մը: Բովանդակը անմահ է, կյանքը կը վերանորոգվի, և կյանքը ազնիվ է, և կյանքը՝ զվարթ է, և կյանքը անսահման է, ինչքան ալ օրերը լեցուն ըլլան յավով...»:

Ալդո Սորանին գնահատում է Չոպանյան գեղարվեստագետի ձայնի մաքրությունն ու թարմությունը, կենսասիրությունը, միշտ երգելու սերը. «նորեն ու միշտ երգել, ու ոչ թե միայն մահը, ու ոչ թե միմիայն կոտորածը»:

Բարձր կարծիքներով գրախոսականներ են տպագրել «Թան», «Ֆիգարո», «Ռյուրրիք նուվել», «Պարի միդի», «Լը Միեքլը», «Մերքյուր դը Ֆրանս» և մի շարք ուրիշ պարբերականներ: Ստացված գնահատական նամակների հեղինակների թվում են Անտուան Մեչեն, բանաստեղծներ Ֆրեդերիկ Միսթրալը, Հանրի դը Ռենչեն, տիկին Ալֆոնս Դոդեն, Հանրի Պոերը, Ալիս Բլաքուելը, Ալեքսանդր Մերսրոն և շատ ուրիշներ:

Փարիզի Մուրեյը գրում է. «Այնտեղ կան բազմաթիվ քերթվածներ, որ տողորված են իրապես հոյակապ ներշնչումով մը, մանավանդ այդ «Գեղոն ի պատիվ հայ լեզվին», այնքան հաղորդական և այնքան բարձր հուզմունքով մը լի»²:

Հատկանշական է գերմանացի բանաստեղծ և գրական քննադատ Օ. Հախթմանի նամակը: Ըստ նրա՝ Արշակ Չոպանյանի ստեղծագործության ամենաուշագրավ գիծը անմեղությունն է: Բայց դա պարզամիտ անմեղություն չէ և ոչ էլ բռնադրոսիկ միամտություն, ավելացնում է նամակի հեղինակը, «որ շատ հանախ, ավաղ, հանդուրժել ստիպված ենք մերօրյա գրական ստեղ-

¹ «Կյանքի տոնը» արձակ բանաստեղծությունը գրված է 1909 թվականի գեկտեմբերի վերջերին և լույս է տեսել «Բյուզանդիոնի» նույն թվականի № 1022-ում «Ամանոր» խորագրով:

² Դեղամ Ֆենիքեան, Արշակ Չոպանեան, 1938, Փարիզ, էջ 59—60:

ծագործութեանց մեջ, ոչ, աննական անմեղութիւն մըն է, որ հիմնովին ճանչնալով հանդերձ կյանքի ախտաւոր տգեղութիւնը՝ կը շարունակե հավատալ անոր ջերմեռանդ հավատքով մը տղու, կամ լթե կը նախընտրիք, ժողովրդի, ինչպես այնքան լավ մատնանիշ քրած է սքանչելի վերհառնը...»¹։

«Կյանք և երազ» գեղարվեստական արձակի ժողովածուն ստեղծագործական և յուրօրինակ քաղաքական հաշվետվութիւնն էր գրողի, առաջին հերթին իր իսկ առջև։ Թե գեղարվեստագետը և թե քաղաքացին այլևս տարածայնութիւն շունեին կյանքում իրենց վիճակված դերերի շուրջ։ Կյանքի համար պայքարը, լավատեսութիւնն ու կենսասիրութիւնը ընդհանուր նշանաբան էր մեկ անձի մեջ մշտապես անքակտելիորեն մարմնավորված գրողի ու քաղաքացու համար։

Սկսած 1895 թվականից Չոպանյանը խորապես պահանջ էր դրում թարգմանաբար աշխարհին ներկայացնելու հայ մշակույթի գանձերը։ Նա ինքն արդեն դարասկզբին քեղուն գործունեութիւն էր ծավալել այդ ուղղութիւնը, բայց կատարված գործը գտնում էր խիստ թերի։ «Չարմանքն ու խանդավառութիւնը, — գրում է Չոպանյանը մի առիթով, — զոր զգացեր են Բալմոնտները, Բրյուսովները ու Իվանովները՝ առաջին անգամ կարդալով Քուչակի, Նարեկացիի, Սայաթ-Նովայի և այլ հայ քանաստեղծներու էջեր, տարօրինակ պետք չէ թվի մեզի։ Այդ զարմանքը որոշ ցույց կուտա, թե ինչքան սխալ գաղափար ունեին այդ ուրա բանաստեղծները մեր ցեղի մասին, և թե ինչքան անհրաժեշտ է լիակատար ու խնամոտ կերպով ներկայացնելու օտարներուն մեր ցեղին ամբողջական պատկերը, որպեսզի մեր մասին տարածված սխալ կարծիքները հիմնովին ցրվին»²։

Չոպանյանի համար, ուրեմն, միանգամայն բնական էր այն բուն խանդավառութիւնը, որով նա ընդունում էր հայ մշակույթի արժեքները թարգմանաբար օտար ընթերցողներին ներկայացնելու ձեռնարկները։ Առավել ևս ողջունում էր, երբ նման գործ կատարվում էր ուրեքեն լեզվով, որովհետև քաղաքական

¹ «Մշակ», 1914, № 87.

² «Մշակ», 1916, № 33.

հայացքներում և գործունեության մեջ հիմնովին կանգնելով
ուսական կողմնորոշման ուղու վրա, Չոպանյանը տարիներ
շարունակ ձգտում էր ոչ միայն ուսական մշակույթը տարածել
հայության մեջ, այլև ուսու ընթերցողներին ծանոթացնել հայ
մշակույթի լավագույն գործերին: Ինքը ի վիճակի չի նկատվ դա
կատարել, նա գանազան առիթներով թելադրություններ էր
անում Կովկասի և Ռուսաստանի հայ մտավորականներին՝ ձեռ-
նարկելու այդ գործը:

1915 թվականի վերջերին իմանալով պատրաստվող բրյու-
սովյան ժողովածուի լուրը, նա ոգևորությամբ գրում էր. «Մեր
դատին հաջողման ամենևն ավելի նպաստելու կարող տարրերեն-
մին, ամենևն էականը, կարելի է ըսել, մեր ցնդային «ուժին»
ապացուցումն է: Այդ ուժը ուղղմական գործողություններու մեջ
չէ միայն, որ կը հայտնվի, այլև մտավոր ու գեղեցկագիտական
կարողությանց հանդիսաբերությամբ... Ռուս հասարակությունն
ուրեմն նարտար ու կյանքոտ թարգմանության մը շնորհիվ պիտի
ծանոթանա Քուշակի, Նարեկացիի, Սայաթ-Նովայի, Թուման-
յանի, Սունդուկյանի, Շիրվանզադեի և այլ նշանավոր հայ բա-
նաստեղծներու և գրագետներու՝ գլուխգործոցներուն: Ասիկա մեծ
ու լուսավոր դեպք մըն է և այդ գեղեցիկ հաջողության համար
մենք ամենքս երախտապարտ ենք Մոսկվայի հայկական կոմի-
տեին»²:

Օտար ժողովուրդների մեջ հայ մշակույթի տարածման գոր-
ծում Չոպանյանի իսկ կատարած ծառայությունները արդեն այդ
ծամանակ շատ բարձր էին գնահատվում հայ անվանի մտավո-
րականների կողմից: Բրյուսովի «Поэзия Армении» ժողովա-
ծուի առթիվ գրված մի հոդվածում Լեոն ասում է. «Բրյուսովից
առաջ հայոց գրականության մասին հիացմունքով խոսել են
Անատոլ Ծրանս, Ջեյմս Բրայս, Պոլ Ազան, Գաբրիել Մուրեյ
Բայց դրանցից ոչ ոք հայերեն չգիտեր: Ինչպե՞ս էին կարողա-
նում նրանք ոգևորվել հայ հանճարով և վեր հանել հայկական
ոգին: Շատ պարզ է պատասխանը, նրանց առջև դրված էր Ար-
շակ Չոպանյանի մեծ գործը...

...այդ թրջահայ մտավորականը Փարիզում, մեն մենակ,
առանց նույնիսկ ապրուստի միջոցների, եռանդուն աշխատանք

¹ Չոպանյանը կարծում էր, թե ժողովածուն ընդգրկելու է նաև արձակ ու
պրամատիկական գործեր:

² «Հորիզոն», 1916, № 23:

էր թափում մի հսկայական, աներևակայելի դժվար մարտի համար...

Բրյուսովն էլ մեծ շափերով օգտվել է Չոպանյանից և ես հավատացած եմ, որ նրա գեղեցիկ թարգմանութչունների մեծ մասը ֆրանսերենից է: Եվ եթե վաղը մի ուրիշ օտարազգի կամենա մոտենալ հայ սրտին ու զգացմունքին, նա էլ պիտի գնահատի և առաջ որոնելու Չոպանյանին¹: «Բայց Չոպանյանը մենակ է, — շարունակում է Լեոն Նույն հոդվածում, — և ես կդրժվարանայի մի ուրիշին գտնել, նրա մոտ կանգնեցնելու համար»²: Հոդվածի հեղինակը պահանջ էր դնում այն մասին, որ այդ գործը պետք է դառնար ընդհանուրի գործ, պետք է սիստեմատիկ կատարվեր:

Լեոն իրավացի էր երկու կետում էլ: Հայ մշակույթի պրոպագանդման գործը թերի էր մնում ոչ միայն համապատասխան ուժերի պակասութչյան պատճառով, այլև, որ վճռական նշանակութչուն ուներ, նյութական միջոցների ցավալիտրեն շնչինութչյան կամ շոքութչյան պատճառով: Լեոնի հոդվածի առիթով Չոպանյանը նրան հասցեագրված իր նամակում ահա թե ինչ է պարզում. «Դուք, անշուշտ, ըսել չէիք ուզած, թե միմիայն ես հրապարակած եմ այդպիսի գրքեր, ուրիշներն ալ ինձմե առաջ և ինձի հետ նույն ատեն, կատարած են նույն գործը. բայց իմ գրքերս կարգացված և ազդեցութչուն գործած են: Եվ եթե իմ ունևոր հայրենակիցներս ավելի լուրջ կերպով ինձի օգնած ըլլային, այսօր 4—5 հատորի տեղ 10—15 հատոր հրատարակած կըլլայի. և գոյացած ազդեցութչունն ավելի մեծ կըլլար: «Les Trouvêres arméniens» գիրքս, որ Բրյուսովի առաջնորդը եղած է մեր միջնադարյան քանաստեղծութչյան համար, երեք տարի ձևազիր վիճակի մեջ մնացած է, և տասը տեղ դիմելե հետո հազիվ միջոցը գտած եմ հրատարակելու: Իսկ մեր դասական քանաստեղծութչյան մասին սովոր գործս կը մնա ցարդ ձևազիր (գիտեք, թե մեր Բաքվի հարուստ մտավորականները, որոնց գիմեցի Չեր հանձնարարականով, ինչպես վարվեցան³), նույնպես և կարգ մը կիսավարտ գործեր: Ուրախ եմ, սակայն, Չեզ կարենալ հայտնելու, թե ունիմ մամլո տակ կարևոր գիրք մը

¹ «Հորիզոն», 1916, № 43:

² Նույն տեղում, № 45:

³ Չոպանյանը նկատի ունի իր այցելութչունը Բաքու 1909 թվականի սկզբներին:

Ֆրանսերեն, որ պատերազմի վերջերը, կամ վերջանալին անմիջապես հետո, լույս կը տեսնե (ատոր համար տպագրութեան միջոց գտած եմ)¹։

Այդ «ամալու տակ» եղած «կարևոր գիրքը» «Վարդենիք Հայաստանյացն» էր։

Բալկանյան պատերազմների օրերին, երբ նորից օրակարգի մեջ դրվեց հայկական հարցը, Արշակ Չոպանյանը Ֆրանսերեն բազմահատոր աշխատութեան մի վիթխարի ծրագիր հղացաւ։

«Ինչ որ Ֆրանսերեն լեզվով ընդունելութուն կը գտնի՝ աշխարհիս մեջ տարածվելու, ամեն կողմ ընդունելութուն գտնելու ապահովութուն ունի,— գրում էր Չոպանյանը մի նամակում։— Ատոր համար ես անհրաժեշտ կը գտնեմ շարունակել Ֆրանսերեն լեզվով մեր գրականութեան ամենեն ինքնուրույն էջերու կիրոպական հասարակութեանց ծանոթացնելու գործը, որուն նվիրած եմ իմ ուժերուս մեկ ստվար մասը»²։

Այս անգամ նրա մտահղացումն էր աշխարհին ներկայացնել հայ հին ու նոր գրականութեան, մանրանկարչութեան և գեղանկարչութեան ծաղիկների մի երկար շարք, որոնք պետք է փնջվեին առնվազն վեց հատորների մեջ։ «La Roseaie d'Armenie» էր շարքի ընդհանուր խորագիրը։ Հայկական մշակույթի այդ «Վարդենիքը» պետք է ծառայեր որպէս պայքարի ամենասուր զենք. աշխարհին ցույց էր տալու մի ժողովրդի տաղանդի արդասիքը և յուրօրինակ մեղադրական էր դառնալու այն բանակալութեան դեմ, որը ձգտում էր ոչնչացնել այդպիսի «Վարդենիք» արատադրող ժողովրդին։

Արդեն 1914 թվականի կեսերին առաջին երկու հատորների սրբադրական փորձերն էին արվում։ Պատերազմը մի քանի տարով հետաձգեց աշխատանքը։ Վերջապէս Ա հատորը լույս տեսաւ 1918 թվականին։

«Վարդենիքի» Ա հատորը պարունակում է հեղինակի նախարանը, ապա «Առաքել Սյունեցի» խորագրով ծավալուն ուսումնասիրութիւնը։ Հատորը նվիրված է Առաքել Սյունեցու ստեղծագործութիւններին. «Իժոխքի և երկնքի տեսիլներ» բաժնում պատեղված են շորս բանաստեղծութիւններ, «Խոհական և խրա-

¹ Նամականի, էջ 129—130։

² Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ, Կաթողիկոսի դիվան, թղթ. 238, վավ. 311։

տական բանաստեղծություններ» խորագրի տակ՝ հինգը, և «Ազա-
մազիրք» բաժնում՝ 6 բանաստեղծություններ: Բացի այդ, հատո-
րում տեղ են գտել 37 մանրանկարների և դժանկարների լուսա-
նկարչական վերարտադրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրի
մասին մանրամասն ծանոթություններ են տրվում հատորի վեր-
ջում:

Խիստ կարևոր է նախաբանը, որի մեջ Չոպանյանը բացա-
հայտում է իր հայացքները իր իսկ մշակութային-պրոպագանդիս-
տական գործունեության նկատմամբ: 1914 թվականին պայթած
պատերազմը, ասում է հեղինակը, իրեն հարկադրում է թողնել
այդ գործը և ժողովրդի նկատմամբ իր սարսքը ամենաշտապ
կերպով կատարել քաղաքական գործունեության ձևով: Բայց
ահա, նա նորից ձեռնարկել է հատորի տպագրության աշխա-
տանքներին, և այժմ այն զգացումն ունի, որ էթե նույնիսկ
պատերազմի ամենաթեժ օրերին ներկայացրած լիներ այդ գործը
Արևմուտքի ընթերցողներին, ապա բնավ հեռացած չէր լինի իր
քաղաքական անմիջական ինդիքներից և ոչ էլ շեղած կլիներ
ընթերցողներին «ազատության համար մղվող պայքարից»:
«Գեղեցկության և ազատության պաշտամունքն ունեցող մեծ
ազգերի աչքի առաջ պարզելով մի հին ժողովրդի ստեղծագոր-
ծական կարողությունների այս նոր ապացույցները, ժողովուրդ-
որի դեմ դաշնակցեցին ամենաարյունարբու բռնակալության
բոլոր ուժերը, բարոյական մի նպաստ բերած չե՞նք լինի արդյոք
այն պայքարին, որ այնքան խիզախորեն և համառորեն մղում են
մինչև օրս... Եվ այսպես շարժվելով՝ մի անգամ ևս ցույց տված
չե՞նք լինի, որ թուրքերի կողմից գործադրված ոճիրը ոճիր է, ոչ
միայն ընդդեմ մարդկության, այլև ընդդեմ քաղաքակրթության...
Հայաստանի ոգեկան վարդաստանից քաղված այս գողարիկ
ծաղկեփունջը, հետևաբար, ոչ միայն հայ ազգի հանճարին մա-
տուցված մեծարանքի երկյուղած մի արտահայտություն է, այլև
միաժամանակ բողոք այն հրեշների դեմ, որոնք նման մի ազգ
սպանելու որքան ոճրային, նույնքան և անիրագործելի ծրագիրը
հղացան»¹:

Առաքել Սյունեցուն նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ
Չոպանյանը խորությամբ և համակողմանի վերլուծում է միջնա-
դարյան հայ բանաստեղծի ստեղծագործությունը, ցույց տալիս

¹ La Roseaie d'Arménie. T. I, Paris, 1918, p.p. V—VIII.

թույլը և ուժեղը, վեր հանում անանց արժեքները: Ա. Սյունեցու գործի ուսումնասիրությամբ մի փորձ Չոպանյանն արել էր դեռևս «Անահիտում», երբ գրախոսում էր Պատուրյանի աշխատությունը: Եվ «Անահիտում» իսկ տված գնահատականները հիմնականում կազմել են «Վարդենիք Հայաստանյաց» հատորում զետեղված ուսումնասիրության հիմքը: «Առաքել Սյունեցի մեր միջնադարյան գրականության առաջնակարգ դեմքերեն մին է: Եթե Կ. Երզնկացի քնքուշ ու քաղցրաշունչ միստիկականն է, Առաքել Սյունեցին վայրագ, մոլեռանդ, արհավրաշունչ, հզոր քերթողն է վանական ցնորքներուն, տեսակ մը ռամիկ նարեկացի, անճաշակ ու վայրենի, բայց նույնքան ինքնատիպ, և իր լավ կտորներուն մեջ՝ իսկական և ուժեղ բանաստեղծ»¹:

Հատկանշական է, որ Չոպանյանը չի խորշում մատնացույց անելու Սյունեցու ստեղծագործության արատները: Նա գտնում է, որ բանաստեղծի մեջ միախառնված են աստվածաբանը, քարոզիչը, բարոյախոսը, աղոթողը և քնարերգակը, դյուցազներգակը, աշուղը: Եվ Չոպանյանը դրվատում է ու գնահատում Սյունեցի քնարերգակին, դյուցազներգակին, աշուղին: Այն ամենը, ինչ կապված է աստվածաբանության, «վանական սքոլաստիկ իմաստակության» և «տիրացուական ճահճի» հետ, մերժվում է Չոպանյանի կողմից որպես բանաստեղծության հետ առնչություն չունեցող: Չոպանյանին մասնավորապես դուր են գալիս «Ադամագրքի» մի քանի բանաստեղծություններ, որոնցից վեցն էլ նա թարգմանել և հրատարակել է «Վարդենիքում»: «Տաղանդը, որ ստոնց մեջ կը հայտնվի, բավական է Առաքել Սյունեցիին անունը անկորուստ պահելու»²:

«Վարդենիքը» լայն արձագանքներ է գտնում ֆրանսիական և օտար մամուլում: Այդ արձագանքներից դատելով, կարելի է ասել, որ Չոպանյանը թե ուսումնասիրությամբ և թե բարձրարվեստ թարգմանությամբ կարողացել է Եվրոպայի ընթերցողներին և մտավորականներին ամբողջական պատկերացում տալ հայ բանաստեղծի գործի վերաբերյալ: «Revue des Etudes Armeniennes»-ը, օրինակ, ճիշտ Չոպանյանի լուսաբանության և մատուցման հետքերով է գնում, երբ Սյունեցու գործի մեջ շեշտը դնում է աշխարհական մոտիվների վրա («իր օրով ճանչցավ

¹ «Անահիտ», Ժ տարի, թիվ 1—4, 1908, էջ 1:

² Նույն տեղում, էջ 4:

ժողովրդականության հրճվանքները») և նախընտրում «Ադամագիրքը»: «... անմիջապես, որ իր միտքը կը դառնա դեպի զգալի կյանքը, — գրում է տիկին Կապրիել Ռեվալը հանդեսում, — դեպի փորձությունը, դեպի արարածին վրդովմունքը, մեծ բանաստեղծը կ'երևա և իր «Ադամագիրքը» կը դառնա հոյակապ գիրք մը»¹:

«Վարդենիք Հայաստանյացի» Բ հատորը, վերամշակումից և լրացումներից հետո, լույս տեսավ 1923 թվականին: Այս հապաղումը առաջին հերթին բացատրվում է Չոպանյանի գերզբաղվածությամբ՝ քաղաքական, լրագրային և գրական-մշակութային այլազան դործերով, ինչպես նաև նյութական միջոցների բացակայությամբ: Հատկանշական է մի դեպք: 1921 թվականին, Երուսաղեմի մատենադարանում Չոպանյանին հաջողվում է հայտնաբերել մի քանի տասնյակ հոյակապ մանրանկարներ, որոնք նա որոշում է լուսանկարել և օգտագործել «Վարդենիքում»: Բայց լուսանկարչին վճարելիք 200 ռուբլու հանգանակությունը (Եգիպտոսում և Երուսաղեմում) ամիսներ է տևում, հաճախ հուսահատության մատնելով նրան: «Երեսուն տարվան գործունեություն ունեցած մեկը առաջին անգամ կերևա Եգիպտոսի հայոց մեջ, փոքրիկ մասնակի աշակցություն մը կուզե ոչ անձնական հեղինակություն մը, այլ հայ հանճարը ծանոթացնող գործի մը հրատարակման համար, և այս վարմունքը կը գտնե...»² — դառնացած գրում է նա այդ առթիվ:

Մերձավոր արևելքից վերադառնալուց հետո Չոպանյանը գրեթե անմիջապես ձեռնամուխ եղավ «Վարդենիքի» երկրորդ հատորի առաջաբանի շարադրմանը և ավարտեց 1921 թվականի դեկտեմբերին: 341 էջից բաղկացած այս շքեղ հատորը պարունակում է հայկական ճարտարապետության, մանրանկարչության, որմնանկարչության և զարդարվեստին վերաբերող շուրջ երկու հարյուր լուսանկարներ, ներսես Շնորհալու, աշուղ Սարգսի, Կոստանդին Երզնկացու, Խաչատուր Կեչառեցու, Ֆրիկի, Գրիգոր Խլաթեցու, Չաքարիա Գնունյանցի, Հովասափ Սեբաստացու, Հովհաննես Թլկուրանցու, Միմեոն Ապարանցու, Նահապետ Քուչակի, Մովսես Եպիսկոպոսի, Հակոբ Պատուկենցի, Բաղ-

¹ Ֆեներճեան Գեղամ, Արշակ Չոպանեան, 1938, Փարիզ, էջ 63:

² ԳԱԹ, Միքայել Կյուրճյանի ֆոնդ, Արշակ Չոպանյանի նամակը Մ. Կյուրճյանին, 1921, 9 հունիսի, Պեյրուի:

գասար Դպիրի, Նաղաշ Հոփնաթանի, Զիվանու և անհայտ հեղինակների մի քանի տասնյակ բանաստեղծություններ: Բնականաբար, Չոպանյանը նախաբանում ընդհանուր գծերով բնութագրում է թե ժամանակաշրջանը և թե հեղինակներին, ցույց տալիս հայկական միջնադարյան բանաստեղծության զարգացման ուղին:

Նկարագրելով ժամանակաշրջանը՝ Չոպանյանը գրում է. «Այդ անընդմեջ փոփոռիկների ընթացքում հայ ժողովուրդը, կամքի և հավատի, համբերության և աշխատանքի անօրինակ մի հրաշքով, ոչ միայն կարողացավ պահպանել իր ազգային գոյությունը, այլև շարունակեց իր մտավոր գործունեությունը... Քաղաքական և սոցիալական ազատ կյանքից զրկված հայ ժողովուրդը մտավոր ու հոգևական բոլոր ուժերը այնքան ամբողջականորեն և այնքան ուժգնորեն կենտրոնացնում է գեղարվեստական գործունեության մեջ, որ իր երկարամյա գոյության այս շրջանում հատկապես արտադրում է ազգային պոեզիայի ամենագեղեցիկ և սուանձնահատուկ էջերը»¹:

Խոսելով միջնադարյան պոեզիայի անցած ճանապարհի մասին՝ Չոպանյանը շեշտում է, որ դա աշխարհիկ բովանդակության աստիճանական հաղթանակի մայրուղին էր: Ահա, օրինակ, թե ինչ է իմանում օտար ընթերցողը այդ մասին. «... այս հեղինակը (Ներսես Շնորհալին — Կ. Գ.), որի դասական հայերենով գրված գործերը կրոնական ու պատմական թեմաներ են շոշափում միայն, մի շարք այլաբանություններ և հանելուկներ գրեց, որպեսզի ժողովուրդը, ըստ իր ժամանակակից կիրակոս Գանձակեցի պատմիչի վկայության, «դրանք արտասանի ժողովրդական խնջույքների կամ հարսանեկան տոնախմբությունների ժամանակ, փոխանակ ստահող և անասպելապատում բաներ պատմելու»: Շնորհալու կողմից դա մի տեսակ զիջում էր ժողովրդական ճաշակին... Շնորհալու օրինակով շուտով մի շարք հոգևորական հեղինակներ սկսեցին իրենց սեփական ստեղծագործությունների նյութ դարձնել աշուղներին սիրելի թեմաներ, կամ իրենց բանաստեղծությունների մեջ երկրավոր կյանքի հրգը միահյուսել հոգևոր կյանքի հրգին: 14-րդ դարից հետո է, որ հայ գրչագիրներն սկսում են իրենց ձեռագրերում տեղ տալ

¹ Archag Tchobanian, La Roseraie d'Arménie. T. II, Paris, 1923, p. XIII.

«աշուղների ստեղծագործություններին և անանուն ժողովրդական երգերին, ինչպես նաև հմուտ և կրթված կրոնավորների կողմից նույն լեզվով և էսթետիկական նույն ճաշակով հորինված գործերին»¹։

Հատորում ղետեղված արվեստի գործերի վերատպութչյունների առթիվ Չոպանյանը գրում է, թե ինքը նպատակ է ունեցել շոշափելիորեն ցույց տալ V—XVI դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի գեղարվեստական հանճարի արգասիքի նմուշները։ Չոպանյանը կրքոտ, այլև գիտական փաստարկներով հերքում է այն կարծիքը, թե իբր հայ ժողովուրդը չի ստեղծել իր ինքնագրոշմ արվեստը (Ժորժ Պեոտն և ուրիշներ)²։

Ներածական հոդվածը Չոպանյանը եղրափակում է դարձյալ անդրադառնալով ժամանակակից քաղաքական հարցերին։ Նա հիշատակում է, որ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում թուրքական բռնակալութչյունը գործադրեց հայութչյան ոչնչացման ծրագիրը, որ նույնիսկ զինադադարից հետո էլ աղետները վերջ չեն գտել, նկատի ունենալով քեմալական արշավանքը և Կիլիկիայի պարպումի հետևանքով առաջացած սպառնալիքը։ Չոպանյանը, սակայն, վստահութչյուն է հայտնում, որ հայ ժողովուրդը կկարողանա շարունակել իր իմացական և մշակութային գործը և կարևոր նպատակների ամբողջ Արևելքի վերածննդին։ «Վարդենիքի» երկրորդ հատորը նա ձոնում է բռնակալութչյանը զոհված հայութչյանը³։

«Վարդենիքի» II հատորի լույս ընծայումը համընկավ Լոզանի կոնֆերանսի ավարտին և, ըստ էութչյան, դարձավ քաղաքական ակտ ընդդեմ հայ ժողովրդի շահերը ոտնատակ տված արևմուտյան դիվանագիտութչյան։

Նախաբանից դատ, Չոպանյանը յուրաքանչյուր հեղինակի ներկայացնում է բավականին ծավալուն և խոր վերլուծականներով, ինչպես նաև ծանոթագրութչյուններով ուղեկցում է բոլոր լուսանկարները։

«Վարդենիք» Հայաստանյացի» երկրորդ հատորը նույնպես արժանացավ շերմ ընդունելութչյան։

1925 թվականի հունվարի 3-ին, հանդես գալով Ա. Չոպան-

¹ Archag Tchobanian. La Roseraie d'Arménie. T. II, Paris, 1923.

² Ibid., p. XV.

³ Ibid., pp. XX—XXI.

յանի գրական-հասարակական գործունեութեան 35 ամյա հոբելյանին նվիրված հավաքույթում, Շիրվանզադեն ասաց. «Ինք դարերի փոշիների տակից զարմանալի տոկունութեամբ դուրս եք բերել ազգի անցյալի ստեղծագործությունները և դրել մեր ուստարների առջև իբրև մի կենդանի ապացույց, որ հայ ժողովուրդը նույնքան ստեղծագործող, հետևաբար և նույնքան արժանի է ազատ ու երջանիկ գոյութեան, որքան բոլոր կուլտուրայես բարձր ազգերն ու ժողովուրդները: Հանուն հայրենիքի դուք օտարների դռները բախել եք ոչ դատարկ ձեռքերով, ողորմութեան խնդրելու համար, այլ արդարութեան, այլ հատուցում իր պարտքի: Ձեր հոյակապ «La Roseraie d'Arménie»-ն միայն բավական է իբրև մուրհակ ազգերի դիմաց և իբրև ապացույց, թե որքան գնահատելի և որքան պանծալի է մեզ համար այսօրվա օրը»¹:

1923 թվականի դեկտեմբերի 29-ին Ավետիք Իսահակյանը գրում է Վենետիկից. «... նորից պիտի ասեմ, Roseraie մի գանձարան է, մի դյուխական պարտեզ մեր փառքի, մեր լույսերի, մեր հանձարի, թերթում եմ, նայում եմ սքանչելի նկարները, որ կարծես համադրումը լինին հին և նորագույն արվեստների. կարդում եմ հոգուս ու վշտիս մտերիմ հաղարամյա սրբագործված էջերը և ասում եմ ինձ. ահա մի ժողովուրդ՝ մեծ իր հանձարով, երազով ու ողբերգութեամբ...»

Եվ Ձեր դերը, սիրելի մեծանուն եղբայր, հսկայական է մեր մեջ, ու անսպառ է Ձեր հայրենասիրութեանը, Ձեր նվիրումը մեր ազգին, իսկ Ձեր վարձը գրեթե ոչինչ, քաղցինի մտքով, բայց անմոռանալի է ու պիտի մնա անմոռանալի Ձեր անունը»²:

Ցրանսիական մամուլի շատ օրգանների տպագրեցին դրվատական հոդվածներ, որոնցից մի քանիսից քաղվածքներ ենք բերում ստորև:

«Ժուռնալ դե Դեբա»: Հոդվածագիր՝ Գուստավ Շլումբերգե:
«... Հայ մշակույթը նվազ ծանոթ է: Այդ այնքան հինավուրց, այնքան շահեկան, այնքան դժբախտ ցեղին մեկ մեծ ու սիրելի բանաստեղծը, Արշակ Չոպանյան, մեծ հայրենասեր մը

¹ Գ. Ֆեներեկան, Արշակ Չոպանյան, 1938, Փարիզ, էջ 78—79, տե՛ս նաև, «Ավետիս» (Ստամբուլ), 1925, 13 հունվարի:

² «Գրական թիրթ», 1965, № 44: Ինչպես նաև ԳԱԹ, ԱԶՖ, I բաժին, № 2765:

հրատարակեց քիչ օր առաջ Փարիզի մեջ «Վարդենիք Հայաստան-
յացի» երկրորդ հատորը: Ատիկա հոյակապ նպաստ մըն է ծա-
նոթացմանը այնքան նրբարվեստ, այնքան այլադան գեղեցկա-
գիտական գործին, զոր ստեղծած է հայ հանճարը: Մարդ հիաց-
մամբ կը համակվի, կարդալով ժողովրդական լեզվով շարա-
դրված այդ բանաստեղծությունները... Բայց, ավելի ևս մեծ
հրապույր, բազմաթիվ պատկերներ, սովարագույն մասամբ հին
ձեռագիրներու զմայլելի մանրանկարներ... մեզի կը ծանոթաց-
նեն հայ արվեստի ինքնահատուկ գեղեցկությունները... Ինչ եր-
կար ու հարատև տքնություն է, որ այս այնքան օժտված ժողո-
վուրդը նվիրած է արվեստին, ինչ անդրդվելի անձնվիրություն
քաղաքակրթության գործին, հակառակ այնքան աղետներու,
այնքան դարերու մեջեն...»¹:

«Լ'Էֆլեռ»: Հոգվածագիր՝ Քամիլ Մոքլեր:

«Այս հավաքածուն շարադրողն ու հրատարակողը պ. Ա. Չո-
պանյանն է: Ան ինքն իսկ բանաստեղծ է և, եթե իր ժայռենի
լեզվով շարեր իր քերթվածները, պիտի ողջունվեր իբրև ամենեն
ազնիվ քնարերգականերեն մին ժամանակակից բանաստեղծու-
թյան:

... Այդ հին քերթվածներուն մեջ կը գտնենք անկաշկանդ
վեհությունը, որուն Քլոդել երբեմն հասած է. հոն կան այն զգա-
յական նրբերանգները, որոնք կը կապեն Հանրի Հայնեն, որ
միանգամայն այնքան գերման և նույնքան արևելցի է, Ֆիրդու-
սիի, Օմար Խայամի, Հաֆեզի կորովամիտ, խորունկ տեսիլներուն:

Հոն կը գտնենք կարծրությունները, խստությունները, մելա-
մաղձությունները մեր «մուլանդի երգին», մեր հին տաղերուն,
մեր միջնադարյան բալլադներուն, և հանկարծ սիրային շնորհա-
լիության ու շարանճի զվարթամտության տողախումբ մը կանց-
նի այդ վեհափառ խստամբերության մեջեն, ինչպես թռչուն մը
մրրկային երկնքի մը մեջեն... Հայ բանաստեղծությունը իր մեջ
կը սլարունակե զգացումին բոլոր թեքումները:

... Այժմեն իսկ «Վարդենիք Հայաստանյացը» ժողովրդական
բանահյուսության թանկագին գանձարանին ճոխացում մը կավե-
լացնե՝ մեր գրահմուտներուն հրճվանքին և երախտագիտու-
թյանը համար»²:

¹ Գ. Ֆենեբեան, Արշակ Չոպանեան, 1938, Փարիզ, էջ 66—67:

² Նույն տեղում, էջ 67—68:

«Ռըվյու Բլա»: Հողվածագիր՝ Ռընե Փիյու:

«... պ. Արշակ Զոպանյան իր դժբախտ հայրենիքին խանդա-
կաթորեն հավատարիմ մնացած է և անոր սրտանմիկ դատին
պաշտպանութեանը կը նվիրե գեղեցկագույն տարիներն իր ար-
դեն երկարատև ասպարեզին: Ան մասնավորապես ջանադիր եղած
է Հայաստանի գրական գանձերը ճանչցնելու: Իր հաջորդական
հատորները՝ «Հայ ժողովրդական երգեր», «Հայ աշուղներ»,
«Զիվանիի ամենեն գեղեցիկ հրգերը», ամենաբարձր արժեքով
վավերաթուղթեր են: Վերջապես «Վարդենիք Հայաստանյաց»
տիտղոսին տակ, ան ձեռնարկած է պերճաշուք հրատարակութեան
մը, որուն երկրորդ հատորը նոր լույս տեսավ և որ ամենեն թան-
կագին ծաղկաքաղն է, որ ունինք հայ գրականութեան մասին»¹:

«Ռըվյու դեզ էթյուդզ Արմենիեն»: Հողվածագիր՝ Անթուան
Մեյե:

«Գիտենք, թե ինչպիսի թարգմանիչ է պ. Զոպանյան, ան
բանաստեղծներու միտքը բանաստեղծի պես կարտահայտե և
իրապես բանաստեղծութիւնն է, որ կուտա իր ընթերցողներուն:
Հաճախ ըսված է, թե հայկական բանաստեղծութիւնն շկա և
իրավ է, որ հայ գրականութեան հնագույն շրջանը արձակով շա-
րադրված գործեր միայն կը հաշվե, բայց պ. Զոպանյան կա-
պացուցանե, իրողութիւններով, թե հայերը ունին բանաստեղ-
ծութիւն մը՝ արտահայտիչ ու խորապես հուզումնալից: Հակիրճ
ծանոթագրութիւններ յուրաքանչյուր հեղինակի ժամանակը
մատնանիչ կրնեն և այդպիսով միջին դարու հայ բանաստեղծու-
թեան և մեզի ավելի մոտիկ ժամանակներու ժողովրդական բա-
նաստեղծութեան զարգացման ընթացքին վրա ընդհանուր գա-
ղափար մը կուտան: Գեղեցիկ նկարներ բնագրին մեջ ու բնագրեն
դուրս քերթվածներուն շուրջ արվեստի մթնոլորտ մը կը ստեղ-
ծեն: Հուշարձան մըն է, զոր պ. Զոպանյան երկյուղածորեն կանգ-
նած է ի պատիվ հայ ազգին»²:

«Վարդենիք Հայաստանյացի» 3-րդ հատորը լույս տեսավ
1929 թվականին: Այն հիմնականում նվիրված էր հայ արվեստին,
մասնավորապես մանրանկարչութեանը:

Ի տարբերութիւն առաջին երկու հատորների, այս հատո-
րում գետնդրված բանաստեղծութիւնները լրացնում, պսակազար-

¹ Գ. Ֆեներեան, Արշակ Զոպանյան, 1938, Փարիզ, էջ 68:

² Նույն տեղում, էջ 70:

դում են մանրանկարչության և զարդարվեստի գործերը: Հատորի ընդարձակ ներածականում Չոպանյանը մանրամասն շարադրում է հայ մանրանկարչության զարգացման առանձին շրջանների պատմությունը, վերլուծում և ցույց տալիս առանձին գործերի գեղագիտական արժեքը, բնութագրում հայ մանրանկարչության մեծ վարպետների՝ Ռոսլինի, Պիժակի և ուրիշների արվեստը:

Բանաստեղծական գործերի ընտրության սկզբունքը հատկանշական է Չոպանյանի համար: Աշխարհական թե հոգևորական բանաստեղծների ստեղծագործություններից նա թարգմանել և հրատարակել է բոլոր այն արժեքավոր էջերը, որոնք գովերգում են կյանքը, բնությունը, սերը, հայրենասիրությունը: «Թարմ գույներով, բաբախուն կյանքով և թրթռուն երիտասարդությամբ համակված այս էջերը, որոնք բավականին մեծ թիվ են կազմում ներկա անթուղոգիայում, հատուկ խնամքով ընտրել եմ ոչ միայն դրանք մեր հին ձեռագրերից քաղված նկարներում ծաղկող գարնանային հմայիչ գեղեցկության հետ զուգադրելու նպատակով, այլ նաև մի անգամ ևս հերքելու համար արևելագետների մեշերկար ժամանակից ի վեր տարածված այն կարծիքը, ըստ որի հայկական հին պոեզիայում իբր բացառապես գերիշխում են եկեղեցական, աստվածաբանական, պատմական և իրատական ուսուցողական թեմաներով ստեղծագործությունները: Այս հատորը կապացուցի, որ գարունը, արևը, երկինքը զարդարող թռչունները, երկիրը գեղեցկացնող ծաղիկները և կյանքը լուսավորող սերը նմանապես նույնքան ուժգնությամբ ու գեղեցկությամբ երգվել են խոր միջնադարում հայկական քնարի լարերի վրա»¹:

Այսպիսով, 291 մեծադիր էջերից բաղկացած այս հատորում 230 մեծ ու փոքր լուսանկարների հետ միասին տեղ են գտնիլ Տրիկի, Կոստանդին Նրզնկացու, Հովհաննես Թլկուրանցու, Առաքել Սյունեցու, Առաքել Բաղիշեցու, Գրիգորիս Ալթամարցու, Հովասափ Սեբաստացու, Բերդակ Սարկավազի, Հովհաննես Եախկոպոսի, Դավիթ Սալաձորեցու, ինչպես նաև անհայտ հեղինակների բազմաթիվ բանաստեղծություններ:

«Վարդենիքի» կրթորդ հատորը նույնպես արժանացավ ջերմ ընդունելության: Մի շարք գրախոսականներ և դրվատական

¹ Archag Tchobanian. La Roseraie d'Arménie. T. III, Paris. 1929, p. XVI.

հողվածներ տպագրվեցին ինչպես սփյուռքահայ, այնպես էլ նվիրողական տարրեր լրագրերում ու հանդեսներում:

Չոպանյանի մտահղացումը, սակայն, չպսակվեց ամբողջական հաջողութեամբ: «Վարդենիքի» հաջորդ երեք հատորները այդպես էլ չույս շտեման, թևակտ Չոպանյանը բավականին աշխատանք ու ճիգ ներդրեց դրանց ստեղծման գործում: Այնուամենայնիվ, հրատարակված երեք հատորները բավական էին, որպեսզի Եվրոպայում հայ մշակույթի պրոպագանդման և տարածման գործում Չոպանյանի արդեն իսկ պատկառելի վաստակը լրանար ևս մի վիթխարի հավելումով: «Վարդենիքը» հուշարձան է Եվրոպայի սրտում ի պատիվ հայ մշակույթի: Այն հուշարձան է նաև հայ երախտագետ ժողովրդի սրտում՝ ի պատիվ իր մեծ գավակի:

Միանգամայն իրավացի էր «Զարչա Վաստակա» օրաթերթը, երբ, ընդհանրացնելով հայ մշակույթի պրոպագանդման ուղղութեամբ Չոպանյանի վաստակը, գրում էր. «Չոպանյանի գլխավոր ծառայութեանը... այն վիթխարի աշխատանքի մեջ է, որ նա մեն-մենակ տարավ իր ուսերի վրա՝ արևմտեվրոպական ընթերցողին հայկական ժողովրդական պոեզիայի հետ ծանոթացնելը: Այդ գործը իրապես անգնահատելի է: Եվրոպական գրական շրջանակների և ընթերցող հասարակութեան առջև բանալով Հայաստանի միջնադարյան և մեր ժամանակակից պոետական ստեղծագործութեան գանձարանը, Չոպանյանը, առավել քան որևէ մեկը, նպաստեց հայ մշակույթի հետ Եվրոպայի ծանոթացմանը»¹:

¹ «Заря Востока», 1924, № 615: